

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

КУЧИНСЬКА І.О.

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ: МИНУЛИЙ ДОСВІД ТА
СУЧАСНІ ПОТРЕБИ

Навчальний посібник

Кам'янець-Подільський

2015

УДК 37.017.4(477)(075.8)

ББК 74.580.051(4Укр)Я73

К96

Рецензенти: **Бех І.Д.**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання НАПН України;

Аніщенко О.В., доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

Шинкарюк А. І., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

У навчальному посібнику розкривається становлення ідеї виховання громадянськості в Україні; обґрунтовується актуалізація досвіду виховання громадянськості дітей та молоді у проекції на сучасні завдання громадянського виховання; висвітлюються ключові позиції громадянського формування молоді у вищій школі.

Для студентів, магістрантів, аспіратів та науково-педагогічних працівників.

*Присвячую своїм батькам –
Кухарчук Олексію Володимировичу і
Світлані Костянтинівні,
які навчили мене пишатися тим,
що я українка*

ВІД АВТОРА

Побудова демократичної держави вимагає від суспільства високий рівень здатності людей до самоконтролю, виконання своїх громадянських обов'язків, до розумного поєднання індивідуальних та групових інтересів з інтересами інших людей, до забезпечення спільного добробуту. Безперечно, міра свободи в сучасних суспільствах прямо залежить від того, наскільки самі люди шанують громадянські, моральні та правові цінності. Ось чому, без перебільшення, справа громадянського виховання – одна з найважливіших серед завдань, які вирішує система освіти. Власне в якості сучасної загальнодержавної системи вона і виникає, коли з'являється національна демократична держава, однією з передумов існування якої є лояльний до держави громадянин, що дотримується демократичних цінностей та настанов у своїй поведінці.

Проблема розвитку ідей громадянського виховання в Україні знайшла певне відображення у науковому доробку ряду вчених: К. Ушинського (автор педагогічної системи, в основу якої покладено принцип народності); М. Костомарова (поборник самостійності української нації й окремішності українського історичного процесу); М. Драгоманова (прихильник європеїзації української освітньої справи); М. Грушевського, В. Вінніченка, С. Русової, І. Огієнка, С. Сірополка (утверджувачі громадянських ідеалів у контексті прагнень державної незалежності); С. Ананьїна (дослідник різних педагогічних течій щодо громадянського виховання); О. Залужного (творець наукових основ розвитку колективу в процесі виховання громадянськості); В. Сухомлинського (ініціатор вивчення проблеми громадянського виховання

з позиції гуманізму). Даній проблематиці присвятили свої праці і сучасні вчені О. Сухомлинська, І. Бех, Т. Завгородня, П. Ігнатенко, Л. Крицька, Н. Косарева, В. Поплужний, М. Рагозін, Б. Ступарик, П. Вербицька та ін.

Безперечно, одне з головних завдань, яке стоїть сьогодні перед педагогічною громадою, це розвиток у сучасній молоді *соціального інтелекту* – громадянської чесноти та надбання, цивілізаційної цінності, індивідуальної і корпоративної риси. Адже, саме соціальний інтелект характеризує рівень розуміння людиною суспільства, шанобливе ставлення до нього, обізнаність у його справах, готовність зі знанням справи долучатися до громадянського життя, довіру до людей і готовність співробітничати з ними. Особливо важливе це те, що соціальний інтелект – не тільки субстрат певних уявлень та установок, світоглядних орієнтацій та ідеологічних вподобань, а й певний щабель особистісної розвиненості, наявність особистісних взірців, що орієнтують на вияв інтересу до соціального життя, поцінування людської спільноти та приязне до неї ставлення.

Сподіваємось, що матеріали навчального посібника стануть у нагоді студентам вищої школи, магістрантам, аспірантам, науково-педагогічним працівникам, а також всім тим кому не байдужа проблематика розвитку громадянського виховання в Україні.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-ВИХОВНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ–ХХ СТ.)

Виховання громадянина, шляхи формування громадянської культури актуальні для всіх країн. Так само й ідея громадянського виховання не нова. Зрозуміло, що на різних етапах історичного розвитку підходи до цієї проблеми були неоднакові і залежали значною мірою від конкретних історичних та соціально-політичних умов, стану суспільства, його ідеології. Це своєю чергою і спонукало нас проаналізувати *передумови* розвитку виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.).

Як відомо, кожна людська спільнота формує для себе культурні зразки особистості, які є втіленням певних цінностей. Вони приваблюють людей і слугують їм для наслідування. Такі культурні зразки завжди історично забарвлені, так чи інакше відповідають тим історичним епохам та культурному середовищу, які їх породжують.

Кожне нове покоління людей мусить засвоювати та виконувати наново завдання, що пропонує їм суспільний лад, держава, спираючись на її фундаментальні принципи і застосовуючи їх до власних умов.

Ретроспективний підхід допомагає збагнути й сформулювати передумови становлення і розвитку ідей, у нашому випадку, виховання громадянськості, враховуючи специфіку умов досліджуваного періоду.

Звісно, що історія розвитку громадянськості на українських землях другої половини ХІХ століття була частиною всесвітньої історії. Українське відродження (термін який увели в науковий обіг найвидатніші класики української історіографії ХХ століття М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, розуміючи його як комплекс подій і явищ другої половини ХІХ століття, пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавлення і піднесення національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців) підживлювалося

подібними явищами інших народів, і в свою чергу впливало на них. У цьому контексті, безперечно, *революційні події, що відбувались у середині XIX століття у Європі та реформи у Росії вплинули і на перебіг суспільно-економічних, політичних й національних процесів на українських землях.* Історичні передумови виховання громадянськості, які склалися в Російській імперії у другій половині XIX століття сприяли становленню і розвитку ідеї громадянського виховання у аспекті суспільно-політичних, соціально-економічних та педагогічних перетворень, а саме:

– *суспільно-політичні*: поступове посилення протягом другої половини XIX століття суспільної потреби формування громадянськості дітей і молоді; відповідні зміни в державній освітньо-виховній політиці; зниження інтересу до гуманітарної освіти; зміцнення в суспільстві бажання надати шкільній освіті практично спрямованого характеру для пришвидшення розвитку держави;

– *соціально-економічні*: зміст економічної політики та характер розвитку економіки; зростання потреби наприкінці XIX століття забезпечення економічного розвитку держави освіченими працівниками;

– *педагогічні*: активізація громадсько-педагогічного руху; домінування в навчальних закладах дисциплінарних правил і вимог, загальноприйнятих етичних постулатів; розроблення методичних вимог щодо покращення моральної культури поведінки.

Підкреслимо, що характерною особливістю розглянутого періоду було виникнення громадського руху, який прийшов на зміну поодинокій та розрізненій діяльності української інтелігенції попередніх років. Громади (напівлегальні осередки української інтелігенції, студентів, учнівської молоді), які впродовж півстоліття (друга половина XIX – початок XX століття) на демократично-патріотичних засадах проводили науково-просвітницьку, педагогічну й освітянську діяльність на користь українського народу, першими обґрунтували актуальність громадянського виховання дітей і молоді в Україні. Громадівців, серед яких були В. Антонович,

М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, О. Кониський та інші, об'єднувала спільність думок й ідей щодо формування громадянських поглядів, любов до України, її мови, культури, історії. Зокрема, В. Антонович вважав, що соціальне життя формується згідно з провідною ідеєю народу, а також відповідно до рівня його свідомості, культури і освіти. Він був переконаний, що лише високий рівень освіти може сприяти найкращому втіленню провідної ідеї, інакше будь-які заходи будуть марними.

На думку іншого відомого українця М. Драгоманова, школа, а саме українська школа, повинна була взяти на себе головні обов'язки щодо виховання громадянських поглядів дітей і молоді. Особливо активно М. Драгоманов популяризував українську мову та літературу (“Литература и образование на Украине”, 1874), високо оцінюючи їхнє значення для формування громадянськості. В опублікованій у 1884 році брошурі під назвою “Вольный союз – Вільна спілка” М. Драгоманов визначив пріоритети національної програми, а саме: а) права людини і громадянина як необхідна умова особистої гідності і розвитку; б) самоврядування як основа для руху до соціальної справедливості.

Цінним у громадянсько-освітянських доробках цих діячів було те, що будуючи свою світоглядну концепцію у вибраній ними галузі на основі ґрунтовного аналізу величезного вагомого джерельного матеріалу, у процесі широкомасштабного вивчення української історії, культури, мови, літературних пам'яток вони впливали тим самим на молодь глибокою освіченістю у сфері гуманітарного знання, високою компетентністю в досягненнях європейської науки, новітніх закордонних філософських течій і соціально-політичних теорій.

Зазначимо, що вперше в другій половині XIX століття вітчизняні мислителі звернули увагу на громадянськість як засіб досягнень мети нації. Йшлося про те, що суспільство повинно складатися з вільних, економічно забезпечених індивідів, діяти на основі громадянської ініціативи та асоціації, поєднання приватних і колективних інтересів та вирішення суперечностей і

конфліктів між ними на засадах взаємоповаги, діалогу та компромісів, пошуку спільних цілей і завдань, формування громадянської культури поведінки.

У цей період висувалися різні ідеї щодо громадянського виховання: національно-демократичні, що передбачали впровадження у виховний процес в школах на території України національних й громадянських ціннісних орієнтацій (П. Грабовський, М. Драгоманов, О. Кониський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Пирогов, К. Ушинський, П. Юркевич та інші), радикально-консервативні (М. Введенський, В. Куницький П. Редькін, П. Шестаков, К. Шейковський та інші). Зокрема, відповідно до радикально-консервативних ідей громадянське формування особистості обґрунтовувалися в аспекті законослухняності, культурної, цивілізованої поведінки в суспільстві та необхідності й потреби бути корисним своїй державі.

Збірники розпоряджень по Міністерству народної освіти (1874, 1877, 1878, 1879, 1893, 1898) засвідчили, що ідеологія виховної діяльності відповідала державним вимогам. Аналіз навчальних планів і програм гімназій і прогімназій акцентував, що зміст освітньо-виховної діяльності був орієнтований на суспільно-державний патріотизм, а саме: свідомість й почуття приналежності до спільноти, що передбачає повагу до державного законодавства.

Вважаємо за доцільне підкреслити, що у другій половині XIX ст. питання формування громадянських поглядів молоді набуло актуального значення у виховній теорії і практиці.

Зазначимо, що справжнього імпульсу розвитку ідей громадянського виховання надали праці К. Ушинського “Про народність у громадському вихованні” (1857), М. Костомарова “Правы ли наши обвинители” (1863), П. Куліша “Перегляд українських книжок” (1862), М. Драгоманова “Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії” (1877), В. Стоюніна “Заметки о русской школе” (1881). Зокрема, як вважав К. Ушинський,

становлення системи громадянського виховання є пробудженням громадської думки до цієї проблеми з тим, щоб “питання громадського виховання стали питаннями для всіх і сімейними питаннями для кожного”; підґрунтям відродження духовності в українській державі, на переконання М. Костомарова, є відчуття “власної історичної традиції”, що стане для майбутніх поколінь моральною опорою й насагою для відстоювання своїх національних і громадянських інтересів; поєднання, на погляд П. Куліша, національного виховання з вихованням підростаючих поколінь у душі християнських традицій сприяє усвідомленню боговідповідних вартостей суспільного та особистого життя; чітке визначення змісту і значення прав особистості, на думку М. Драгоманова, – це поставити національну свободу у безпосередню залежність від політичної свободи та рівня освіченості; необхідними умовами розвитку громадянина, за визначенням В. Стоюніна, є самоврядування, вільна праця, гласність і наука.

Окреме місце у становленні ідей громадянського виховання учнівської молоді у другій половині XIX століття посідає праця К. Ушинського “Про народність у громадському вихованні” (1857), в якій педагог піддає глибокому аналізу загальні історичні основи європейського виховання; “характеристичні” риси німецького громадського виховання; громадське виховання в Англії, Франції, “Північно-Американських Штатах”; народний ідеал виховання; вплив життя й виховання на характер, наголошуючи, що там, де немає громадської думки про виховання, немає й громадського виховання. Тобто, громадське виховання, яке є складовою народності у вихованні, має бути створене самим народом, стати результатом широкого обговорення у періодичній і особливо педагогічній пресі. Громадське виховання тільки тоді виявляється дієвим, коли його питання, на думку К. Ушинського, стають життєво важливими для всіх і пробуджують ініціативу самого народу. Пріоритетними у виховних поглядах видатного педагога було формування в учнів таких якостей, як: любов до Батьківщини, гуманність, правдивість, працелюбність, відповідальність,

дисциплінованість, естетичне почуття, міцна воля й характер. Головне завдання, яке ставить у своїх працях К. Ушинський (“Про народність у громадському вихованні”, “О нравственном элементе в русском воспитании”, “Общий взгляд на возникновение наших народных школ”, “Человек как предмет воспитания”), це – розвинути в учнів почуття патріотизму. Саме в цьому педагог бачить ту велику силу, яка здатна відстояти самостійність і незалежність країни, забезпечити їй економічний, культурний, суспільно-політичний рух уперед.

Зазначимо, що у цей період спостерігаються й певні розбіжності щодо розвитку громадянської ідеї у виховній теорії (погляди педагогічної громадськості, які дотримувалась офіційно визнаних вимог до виховання громадянина імперії, та прагнення патріотично налаштованої інтелігенції до громадянського формування особистості у аспекті національних цінностей народу). Підкреслимо, що шляхи впровадження громадянських ідей у виховний процес мали різний характер (законослухняність, дисциплінарні виховні дії, моральність, патріотичність, ідейність та інші), разом із тим, звернення уваги на громадянську проблематику засвідчило її значимість і актуальність загалом.

Зауважимо, що вже у 1900–1916 рр. ХХ століття громадянське виховання учнівської молоді обґрунтовувалось у контексті потреб суспільного розвитку. Перед педагогічною громадськістю постало питання громадянського формування особистості у аспекті реформування шкільної освітньо-виховної політики (1900–1916). Акцентувалась увага на формулюванні мети і завдань громадянського виховання з урахуванням суспільних перетворень. Аналіз публікацій у педагогічній пресі означеного періоду (М. Ковалевський „Личность и воспитание”, 1916; С. Миропольський “Учебник дидактики (общая дидактика)”, 1913; А. Фомін “Постановка школьного дела в Западной Европе и наша средняя школа будущего”, 1907; М. Успенський “Об инспекции народных училищ”, 1913; О. Левітин “Демократизация школы”, 1914; С. Поляков “Средняя школа, как “дом

юношества” и ее самоопределение”, 1916) засвідчив тенденцію до позитивного оцінювання цієї новації. Так, названі автори вважали, що нові соціально-економічні умови вимагали як демократизації суспільства у цілому, так і демократизації школи зокрема; підкреслювалася важливість пристосування шкільних програм до нових умов.

Аналіз навчальних планів і програм висвітлив внесення у структуру навчально-виховної діяльності громадянської компоненти (предмети: “Законознавство”, “Вітчизнознавство”, “Пропедевтика”). Зокрема, особливо популяризувався введений у 1905 році в шкільну практику предмет “Законознавство”, який вивчався у VII та VIII класах чоловічих гімназій і, починаючи з 1906 року, в реальних училищах. Так, тільки у м. Києві названий предмет викладався у 17 класах 10 навчальних закладів.

Пояснювальна записка до програми з предмету “Законознавство” (17.06.1906 р.) засвідчила, що курс законознавства мав на меті ознайомити учнів у доступній формі з чинним законодавством, висвітлюючи при цьому інформацію про існуючий порядок, що дає можливість учням отримати уявлення про власні права й обов’язки щодо держави й громадян. У курсі “Законознавство” не повинні були розглядатися юридичні теорії та спірні положення. При вивченні окремих правових інститутів акцент робився на історії їх походження. За такого підходу планувалось обійти всі недоречності, пов’язані з введенням у шкільну практику нового предмету, а саме – його недоступність для розуміння учнів середньої школи.

Як свідчить “Звіт про викладання законознавства у гімназіях і реальних училищах м. Києва” (1907–1908) під авторством М. Ясинського і І. Демченко, структура, зміст, особливості викладання цього нового предмету оцінювалися з погляду надзвичайної актуальності та своєчасності. Серед педагогічної громадськості м. Києва піднімалися питання: 1) достатньо чи недостатньо годин, які відводяться на викладання предмету “Законознавство”; 2) як ставляться до предмету учні та чи цікаво їм; 3) якими є бажані зміни до програми законознавства; 4) як контролюються знання

учнів, чи часто вдається їх опитувати; 5) чи не виникає певних побажань щодо викладання предмету. Констатація М. Ясинським і І. Демченко у “Звіті” корисності та необхідності впровадження у середніх школах курсу “Законознавство” акцентувала увагу педагогічної громадськості на його виховній значущості. Відзначалося, що законознавство не тільки відповідає на запитання, що цікавлять молодь, але й, насамперед, дає ґрунтовну інформацію про державу, її устрій, існуючі в ній відносини. Крім цього, важливе виховне значення предмету обґрунтовувалося в аспекті поваги до самої ідеї права, принципу законності.

Широко обговорювалась, як свідчать матеріали циркуляру по Київському освітньому округу за 1905 рік, програма з предмету “Законознавство”, а саме її зміст, який складався зі вступу (мета, зміст і значення права); першого розділу – державне право (поняття про державу та її елементи: 1) народ; 2) територія; 3) верховна влада і голова держави; виникнення держави); другого розділу – громадянське право й громадянський процес (поняття про громадянське право, гілки громадянського права, суб’єкт і об’єкт права, право і дієздатність); третього розділу – кримінальне право й кримінальне судочинство (поняття про кримінальне право та кримінальне судочинство); в кінці програми пояснювальна записка акцентувала увагу на пріоритетних навчальних посібниках та їхніх авторах. Перевага надавалася працям Г. Меркеля “Юридична енциклопедія”, В. Жуковського “Курс законознавства”, Г. Солодовнікова “Законознавство”, М. Коркунова “Лекція по загальній теорії права”, Г. Шершеневича “Російське громадянське право”, Е. Енгельмана “Посібник громадянського судочинства”, М. Сергієвського “Російське кримінальне право”, К. Случевського “Курс кримінального судочинства”, О. Градовського “Початок російського державного права” (т. I–III), О. Мейера “Російське громадянське право”.

Загалом правове виховання у цей період передбачало вирішення таких питань, як: озброєння учнів знаннями законів; формування в учнів правової

свідомості; розуміння необхідності дотримання вимог законів; формування поваги до держави і права. Такий аспект виховної діяльності розглядався корисними для зміцнення життєвої позиції, що підвищує громадянську активність школяра.

Акцентуємо увагу на тому, що шляхи розвитку громадянських якостей учнівської молоді розглядалися також під час вивчення таких предметів, як “Пропедевтика”, “Історія”, “Географія”, “Російська мова”, “Російська література”, “Вітчизнознавство”. Зокрема, рекомендованою літературою, відповідно до програми з пропедевтики (1905), були праці відомих вітчизняних і зарубіжних психологів та педагогів, а саме: Д. Селлі “Основи психології у застосуванні її до виховання”, К. Ушинського „Людина, як предмет виховання”, П. Анрі “Сучасний стан експериментальної педагогіки, її методи та завдання”, Т. Рібо “Еволюція загальних ідей”, Д. Сміта “Теорія моральних почуттів”, Т. Прейера “Душа дитини”, У. Джеймса “Психологія у бесідах з вчителем”, Х. Кейра “Характер і моральне виховання”, П. Лесгафта “Родинне виховання дитини”, Р. Томи “Моральність і виховання”, О. Попова “Звичайний моральний закон”. Перевага надавалась інноваційним поглядам саме зарубіжних представників психолого-педагогічної думки, що пояснювалося набутим ними досвідом у проблематиці виховання громадянськості.

Як свідчать “Доповнення і пояснення до програми і правил всіх класів чоловічих гімназій і прогімназій міністерства народної освіти” (1912), визначеність для класного читання статей з етнографії та інших розділів вітчизнознавства трактувалось як можливість активнішої популяризації такої проблематики з метою покращення формування морально-громадянських якостей учнівської молоді.

Матеріали циркулярів по Київському освітньому округу (1905–1908) підтверджують фактор актуалізації у середніх навчальних закладах згаданих предметів, які, на погляд педагогічної громадськості означеного періоду, закладають основи формування громадянської свідомості школярів.

Аналіз програм із законодавства й пропедевтики засвідчив упередженість та ідеологічний підхід радянської історіографії до їх оцінювання: означені предмети критикувалися тільки з класових позицій, не приймалися “буржуазні методи” громадянського виховання учнівської молоді. Однак цілком очевидно, що ці навчальні предмети відігравали важливу роль у формуванні громадянського мислення, громадянської поведінки, сприйманні навколишнього світу з громадянських позицій.

Зауважимо, що у досліджуваній період склалося розуміння *громадянськості* як інтегративної якості, що відображає ставлення індивіда до політичного устрою, влади і закону. Громадянин трактувався як суб’єкт права, який мав підтримувати законність й правопорядок у державі. Поняття громадянськості ґрунтувалося на ідеї єдності держави і народів, які входили до її складу. Школа у цьому контексті повинна була становити собою певну модель громадянського суспільства, в якому діти отримують перші уроки суспільного життя. На основі ідей державної спільності поступально розширювалася парадигма виховання діяльних членів громадянського суспільства. Ця парадигма формувалася на засадах державної ідеології, трактування громадянського суспільства як суспільства, що забезпечує продуктивну взаємодію між владою й громадянами, які беруть на себе частину обов’язків держави та не перебувають в опозиції щодо неї.

Особливо важливо, що в цей період реформування шкільної освітньо-виховної політики розвиток ідей громадянського виховання учнівської молоді відображав не тільки суспільно-політичні реалії, а також і національну ситуацію в Україні. Відсутність на початку ХХ століття національного виховання в системі освіти України, за умов коли ігнорувались національно-культурні потреби народу, спричинила певну національно-виховну проблемну ситуацію, що позначилося на формуванні національних цінностей всупереч офіційній державній ідеології. Розвиток українського суспільства вимагав створення школи, яка б відповідала інтересам всього українського народу.

Підкреслимо, що ця проблематика акцентувалася у багатьох працях вітчизняних діячів, а саме: Б. Грінченко “На беспросветном пути. Об украинской школе ” (1907), “Якої нам треба школи” (1912); С. Русової “Ідейні підвалини школи” (1913); Я. Чепіги “Ґрунтовні принципи нормальної школи” (1911) та інших. Зокрема, С. Русова виховання громадянськості пов’язувала з домінуванням у виховній теорії і практиці національно-демократичних ціннісних орієнтацій. Громадянство, на її погляд, має складатися не з пасивних мрійників, а з робітників, які приносять своєю працею “нові скарби в більші і менші соціальні угруповання”; почуття симпатії та справедливості мають бути, на погляд просвітельки, поширені й охоплювати не тільки кола найближчого оточення дитини, але й ширші – націю, людство, весь світ; на її переконання рідне оточення, мовне середовище дитини, товариське гуртування, широка краєзнавча діяльність, побудова нової школи, яка б відповідала національним вимогам, сприяє більш ефективному формуванню громадянського й національного світогляду дітей і молоді в Україні.

Педагог підкреслювала, що людина стає людиною лише в громаді. Усвідомлення закону, моральне розуміння волі закладається лише в спільності, у контакті з людьми. Для окремої особи, відірваної від громадського життя, не існує закону, не виявляється безумовної ідеї добра. Наголошувалося, що лише у спільноті, в спільному житті людей формулюються юридичні закони, моральні завдання та обов’язки.

Умовою набуття досвіду громадянської поведінки, за С. Русовою, є діяльність школярів у дитячих об’єднаннях, які відіграють важливу роль у становленні особистості, а саме: сприяють формуванню соціально значущих якостей особистості; розвивають потребу громадянського, соціального та особистісного вдосконалення; дитяча організація є своєрідною моделлю громадянсько-соціальних відносин, що дає можливість корегувати їх на різних рівнях – з дітьми, дорослими (“Дитячий сад на національній ґрунті”, 1910; “Націоналізація дошкільного виховання”, 1912; “Ідейні підвалини

школи”, 1913; “Нова школа”, 1914). Зрозумівши тісний зв’язок особи з громадою, уявивши собі найкращі добродетності, яких вимагають від особи її громадські обов’язки, можна, на погляд просвітительки, з’ясувати, як саме слід здійснювати громадянське виховання, наслідком якого є справжній розвиток громадянства, збільшення активних діячів.

Зауважимо, що в Україні у 1900–1916 рр. ХХ століття ідея громадянського виховання розвивалася у аспекті світової педагогічної думки, але разом із тим її відмінність полягала у морально-правовій специфіці формування громадянських поглядів школярів. Формування громадянського світогляду учнів обумовлювалося з позицій офіційної державної моралі, причому його правовий аспект обґрунтовувався у контексті моральних ціннісних орієнтацій майбутнього громадянина, спроможного до активних дій на користь державних інтересів. Разом із тим, поява проблематики громадянського виховання у контексті національних ціннісних орієнтирів висвітлила можливі напрями громадянського формування особистості, що набули чинності в наступному періоді.

Підкреслимо, що актуалізація в освітньо-виховній діяльності культури громадянського мислення й громадянської поведінки, правової свідомості, почуттів патріотизму обумовили закономірності розвитку громадянського виховання в Україні у 1900–1916 рр. ХХ століття. Відбувався поступальний розвиток *парадигми виховання активних, діяльних членів громадянського суспільства*. Однак ціннісно-нормативна оцінка громадянських аспектів виховання особистості мала неоднозначний характер. Зокрема, педагогічна громадськість, яка культивувала російсько-імперські ціннісні орієнтири у виховній діяльності (І. Демченко, С. Левітін, С. Поляков, М. Успенський, А. Фомін, М. Ясинський та інші), розглядала ідеї громадянського виховання у контексті відповідних морально-правових постулатів, акцентуючи увагу на важливості формування правових основ мислення та культури поведінки майбутнього громадянина імперії. Інші педагоги, які розглядали виховання діяльних, активних членів громадянського суспільства у національно-

творчому контексті (Б. Грінченко, М. Дмитрієв, М. Павловський, П. Смуток та інші), підкреслювали необхідність упровадження у виховну діяльність загальнонародних, національних ціннісних орієнтирів та ідеалів.

Зауважимо, що закономірності розвитку ідей громадянського виховання формулювалися в аспекті громадсько-державного та національно-політичного самоусвідомлення, соціальної організації й ідейних установок суспільства.

На відміну від Західної Європи, де на початку ХХ століття ідея громадянського виховання розглядалася в аспекті удосконалення громадянина як частини соціального цілого держави (В. Рейн, Ф. Паульсен, Г. Кершенштейнер), українські педагоги та діячі освіти в період УНР (1917–1920) пов'язували громадянськість з національним вихованням, що було викликано соціально-політичними та ідеологічними чинниками. Національні та загальнолюдські цінності, національні потреби, ідеали й патріотичні почуття стали пріоритетними для визначення ідей громадянського виховання особистості.

У процесі діяльності українських урядів 1917–1920 рр. ХХ століття (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), зважаючи на соціально-економічну й політичну ситуації, в яких опинялася держава, законодавчим шляхом проголошувався курс на українізацію загальноосвітньої школи, було урядово підтримано концепцію єдиної школи, яка базувалася на засадах новизни, безперервності, безплатності, обов'язковості, автономності навчання і єдності з життям на основі громадянського й трудового принципів. Зокрема, у законах “Про скасування Шкільних Округ” (1918), “Про державну мову в Українській Народній Республіці” (1919), “Про безплатне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України” (1919) та матеріалах “Про питання викладання предметів українознавства в навчальних закладах” (1918) увага педагогічної громадськості акцентувалася на національно-громадянському аспекті освітньо-виховної діяльності. Стрімко створюється мережа українських закладів культури і науки,

здійснюється дерусифікація школи, упроваджується українська мова у навчально-виховні заклади, розгортається мережа центрів з підготовки національно свідомих учительських кадрів. Активну позицію щодо реформування освіти зайняли державні діячі, педагогічна громадськість, представники широких верств громадянства. Найвагоміша роль у цих процесах належить М. Василенку, В. Винниченку, М. Грушевському, О. Музиченку, І. Огієнку, С. Постернаку, С. Русовій, І. Стешенку, П. Холодному, Я. Чепізі та іншим. Так, на погляд М. Грушевського, громадянські (демократичні) вартості в українській виховній традиції мають глибоке коріння (“Хто такі українці і чого вони хочуть”, “Початки громадянства. Генетична соціологія” тощо). Учений визначив такі найголовніші засади системи національного шкільництва: народність, природовідповідність, культуровідповідність виховання, що передбачають органічний зв’язок з історією народу, його мовою, культурними і побутовими традиціями, з народним мистецтвом; констатував, що саме українознавство повинно стати державною справою в інтересах України. Аналіз діяльності М. Грушевського довів, що у своїй творчості, політичній та громадській діяльності він синтезував багато передових поглядів на державу і право, науково обґрунтував ідею української державності, зробив спробу практично втілити її в життя (“Історія української літератури”, “Про українську мову і українську школу”, “Український П’ємонт”, “На порозі нової України”, “Український національний характер”). У праці “На порозі нової України” вчений підкреслює, що справа розбудови української демократичної держави не може увінчатися успіхом без культивування республіканського героїзму, спартанської простоти і благородства духу, соціальної справедливості, непримиримого ставлення до протекціонізму і бюрократизму, до гонитви за розкошами і збагаченням. Тільки пріоритет прав кожної людини, незалежно від її віри чи національності, може бути запорукою високого рівня демократії. Укріплення ідеї української демократичної державності розглядалося вченим як вагомий фактор впливу на розвиток громадянської

свідомості. Зміст освіти і виховання, на переконання М. Грушевського, тільки тоді буде успішний і творчо розкриє та розвине індивідуальні здібності дітей, їхні інтелектуальні можливості й нахили, коли стане співзвучним із багатовіковою культурою рідного народу. Метою громадянського виховання вчений вважав становлення особистості, для якої почуття обов'язку перед суспільством, державою є пріоритетом у її світогляді. Культивування громадянських ідеалів обґрунтовувалося в контексті прагнень державної незалежності.

Квінтесенцією педагогічних поглядів М. Грушевського слід вважати такі його ідеї: 1) школа і освіта ґрунтується на традиціях національної культури з викладанням обов'язково рідною мовою; 2) національна самосвідомість має домінувати у громадянському вихованні; 3) школа, освіта і педагогічна наука в суверенній і незалежній державі повинні бути незалежними від будь-якого впливу, крім творчого засвоєння кращого досвіду вчительських, науково-дослідних та інших об'єднань. З усіх потреб громадянського й національного життя потреба рідної школи найголовніша. Учений-просвітитель вважав, що народ, який не має своєї школи, ніколи не стане на самостійну дорогу існування. Результати пошуків М. Грушевського мають велику соціальну цінність для розбудови суверенної Української держави, громадянського виховання зокрема.

Аналіз навчальних планів і програм засвідчив, що найбільш орієнтованими щодо громадянського формування дітей і молоді були програми з української мови, української літератури, історії України та географії. Вперше педагогічна громадськість звернула увагу на формування основних громадянських цінностей (*рівність можливостей, свобода, соціальний захист людини, демократичний устрій суспільства, самовідповідальність людини, готовність до захисту прав і свобод, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним вартостям*). Сутність і мотиви громадянського виховання дітей і молоді обґрунтовувалися з державотворчих позицій.

Аналіз поглядів представників суспільно-педагогічної думки 1917–1920 рр. щодо громадянського виховання в школах України (В. Винниченко, С. Єфремов, Т. Лубенець, І. Огієнко, С. Русова, С. Сірополко, С. Чубов та інші) висвітлив перспективні напрями громадянського виховання школярів означеного періоду, серед яких найбільш значущими вважалося впровадження демократичних механізмів самоврядування, формування громадянської активності, виховання відповідних моральних якостей (відповідальність, гідність, обов'язок, честь) та громадянських цінностей (національної ідеї, незалежності, соборності). Особливо актуалізувалися ідеї розвитку громадянського виховання у контексті державотворчих устремлінь (праці: С. Чубова “Самоврядування в школі”, 1917; С. Русової “Нова школа соціального виховання”, 1917; І. Огієнка “Українська культура”, 1918; Я. Чепіги “До трудової вільної школи”, 1918; С. Сірополка “Завдання нової школи” (1919), А. Крушельницького “Український альманах”, 1920 та інші). Розкриваючи різні форми, методи, джерела та шляхи громадянського виховання, підкреслювалося, що провідне місце у цьому процесі належить українській інтелігенції, яка має усвідомити свою роль і місце у формуванні громадянської й національної свідомості та самосвідомості дітей і молоді в Україні.

Зазначимо, що становлення громадянськості розглядалося в аспекті розвитку громадянських якостей, визначеності громадянської позиції, формування громадянських цінностей, потреби в активних діях з метою вирішення наявних проблем. Громадянськість розумілась як свідома, цілеспрямована, принципово активна позиція особистості щодо суспільно корисних дій та державотворчих устремлінь. Складові компоненти громадянськості, що акцентувались у працях педагогічної громадськості у 1917–1920 рр. ХХ століття, подано на рис. 1.

Підкреслимо, що хоча національно-демократична революція закінчилася поразкою у 1920 році, динаміка громадянського виховання, започаткована

нею, ще деякій час відображалася у педагогічних поглядах діячів наступного періоду, але вже змінивши певні громадянські орієнтири.

Рис. 1. Складові громадянськості в аспекті виховної діяльності у 1917–1920 рр. ХХ століття

Проаналізовані матеріали дають підстави стверджувати, що ідеї громадянського виховання, які виникли у період Української національно-демократичної революції (1917–1920 рр.), на початку 20-х рр. ХХ століття, не втратили своєї актуальності, хоча поступово, з розвитком комуністичної ідеології, громадянська тема виховання змінила свої ціннісні орієнтири. Радянська влада на початку 20-х рр. ХХ століття, змінивши середовище взаємодії та спілкування людини, ієрархію соціальних цінностей і пріоритетів суспільства, сформувала нову громадянську поведінку. На відміну від російської педагогічної думки, характерною особливістю цього періоду в Україні були: *створення власної, оригінальної системи освіти, в основі якої лежали професіоналізація та соціальний захист дитинства; розбудова національного змісту навчання і виховання (викладання рідною мовою, у т. ч. й мовами національних меншин, українознавчі курси*

(комплекси): “Краєзнавство”, “Історія України”, “Українська мова і література”, “Географія України”).

Аналіз матеріалів (Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей (1920); Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УСРР (1920); Збірник чинного законодавства УСРР про народну освіту (1927) засвідчив, що специфічною рисою цього етапу було те, що вершину ієрархії канонів посідає блок ідей марксизму як соціально-політичного вчення, який, зокрема, розцінювався інтелектуалами як штучний щодо існуючої національної парадигми. Часткова лібералізація національної політики, розширення сфери використання української мови, розвиток національної освіти, українізація преси та видання книг, часткова дерусифікація великих міст та інші заходи створили умови, за яких за інерцією ще деякий час продовжувався започаткований Українською революцією історіографічний процес.

Разом із тим, поширювані на той час в Україні соціалістичні ідеї побудови суспільних відносин, держави загалом вплинули і на вибір пріоритетних спрямувань, зокрема, і у виховній діяльності. Ці ідеї визначалися як виключно важливий елемент соціальних змін у суспільстві, зорієнтованих на зміни способу життєдіяльності людей. У цьому контексті з’ясовується широкий спектр інтересів: від впливу суспільства на особистість до вивчення її конкретного життєвого шляху.

Актуалізуються дослідження проблем соціалізації. Соціальна теорія виховної діяльності детермінувала відповідні ціннісні орієнтири й ідеали. Відбулася зміна національно-державної парадигми громадянського виховання на соціальну (1921), а згодом комуністичну (1929). Ця *трансформація* ідеї громадянського виховання обґрунтовувалася з чітко визначених соціально-політичних позицій. Побудова соціалістичної держави вимагала від педагогічної громадськості ефективних пошуків впровадження відповідних ідей у виховну практику. Однак, на відміну від російських аналогів, *специфічність* української педагогічної думки полягала у яскраво

вираженій взаємодії соціальних аспектів з національними й комуністичними (останній розглядався у контексті прогресивного розвитку суспільства). Робиться спроба побудови нової моделі виховання громадянина на засадах розуміння сутності природи держави, її функцій та установ, а також дисциплінування й привчання вихованця виконувати обов'язки перед державою.

Соціальна ідея виховання громадянськості знайшла своє відображення у педагогічних поглядах С. Ананьїна, Е. Аркіна, П. Барта, Г. Гринька, А. Гендрихівської, А. Гуларій, М. Гордієвського, О. Дойнікова, В. Дурдуківського, В. Дюшен, О. Залкінда, О. Залужного, О. Калашнікова, Т. Лубенця, Е. Мединського, М. Міронова, Я. Мамонтова, О. Музиченка, О. Попова, М. Руновського, Я. Ряппо, Е. Равич-Щербо, М. Скрипника, І. Соколянського, Я. Чепіги, Е. Яновської та інших. Зокрема, у праці С. Ананьїна „Історія педагогічних течій” (1929) зроблено спробу поєднати класовий підхід до аналізу різноманітних теорій виховання з їх об'єктивною оцінкою. Аналізуючи й обґрунтовуючи різницю в засобах виховання громадянина до революції і порівнюючи її з сучасним етапом (20-і рр. ХХ століття) увага акцентована (третьій параграф четвертої лекції “Теорія громадського виховання”) на довершеності педагогічної течії соціального ухилу, що визначається як громадянське виховання (“виховує для держави через державу”).

Педагог Я. Мамонтов у роботі “Право держави і право дитини” (1922) розглядав громадянське виховання як важливу складову державного виховання, стверджуючи, що 1) право держави над громадянином має абсолютний, необмежений характер; 2) право держави над громадянином обмежується правом громадянина на релігійне, політичне та інші форми індивідуального самовизначення; 3) право держави над громадянином пов'язано з реальною можливістю його культурного розвитку.

У праці “Методи вивчення дитячого колективу (Вступ до педагогіки колективу)” (1926) педагог О. Залужний представив широкий огляд і

науковий аналіз відомих на той час здебільшого зарубіжних методів вивчення колективу та виклав систему нових, розроблених автором і його співробітниками; аргументував тезу про необхідність виховання особистості через колектив, силами колективу і для колективу. Така теза вперше була висунута як гасло у “Декларації про соціальне виховання” (1920), автором якої, як свідчать джерела 20-х рр. ХХ століття, був О. Попов, перший директор УНДШу.

Педагоги А. Гендрихівська, А. Гурарій, В. Дюшен у праці “Робота з жовтенятами” (1928) (розділ “Громадянське виховання жовтенят”) підкреслювали значущість і важливість тематичного вибору у справі формування громадянської свідомості дітей молодшого шкільного віку.

На цьому етапі історичного розвитку стрімко розвивається українська культура, а отже, й педагогічна думка. Українські педагоги І. Соколянський, О. Залужний, Я. Чепіга, О. Музиченко, Я. Мамонтов та інші, використовуючи здобутки західноєвропейської, північноамериканської та російської шкіл психології та педології, створювали свої, національні, притаманні лише українській педагогічній думці *концепції, підходи, методи та засоби* освіти й виховання дітей.

Педагогічна думка 20-х рр. – це розмаїття напрямів, течій, шкіл, серед яких: експериментальна педагогіка, куди увійшли такі складники, як рефлексологія і педологія (О. Залужний, І. Соколянський); концепція естетизації особистості (Я. Мамонтов); індивідуалістична педагогіка (О. Музиченко); прагматична педагогіка (Б. Манжос); вільне трудове виховання в контексті педології (Я. Чепіга); національне виховання (В. Дурдуківський). Домінуючою виховною концепцією всіх без винятку педагогів розглянутого періоду була концепція соціального виховання дітей і молоді, яка асоціювалася із громадянським вихованням. З’ясовано, що в Україні пріоритетного значення набули соціальні ідеї формування громадянського світогляду учнівської молоді.

Результати аналізу діяльності наркомосвіти УСРР за 1924–1925 рр. доводять, що специфічним новоутворенням у виховній сфері стали *соціально-громадянські підходи до формування особистості в дитячих будинках*, які в 20-х рр. ХХ століття набули масового характеру (наслідки довготривалих воєн та тяжкого економічного становища). Гасло “захист дитинства” здобуло ранг державної політики. У липні 1920 року декретом Раднаркому України було створено Раду захисту дітей на чолі з головою Раднаркому. До складу Ради увійшли наркоми охорони здоров’я, освіти, соціального забезпечення, продовольства і землеробства, а також представники Південного бюро ВЦРПС, Жінвідділу. У руках Ради концентрувалися усі важелі управління. Держава робила певний “ухил” у бік незабезпечених, безпритульних дітей, прагнучи виховати з них повноцінних громадян, зобов’язаних новій владі.

На підставі тверджень про розпад сім’ї і унеможливлення виконання нею виховної функції робився висновок про необхідність перенесення “центру ваги” в справі шкільництва з єдиної трудової школи на дитячий будинок. Стихійно склалася ситуація, коли перед педагогами постала проблема вибору шляхів та засобів формування громадянина держави, аналогів якої ще не існувало в світі. Соціальне виховання “проблемних дітей”, якими були на той час вихованці дитбудинків, актуалізувало і питання громадянського становлення особистості.

Зазначимо, що особлива увага приділялась актуалізації *дитячого руху*, (зокрема комуністичного) як важливому аспекту впливу на формування громадянського світогляду учнівської молоді, новій формі організації виховання.

Головне завдання дитячого руху полягало у підготовці підростаючої особистості до її громадських функцій. Серед провідних елементів дитячого руху визначали: 1) творчу ініціативу (самодопомога й активність дитини, а не опіка над нею); 2) колективну працю (самоврядування, взаємодопомога, трудова громада); 3) революційний настрій (класова етика). Виховна метода

комуністичного дитячого руху полягала у планомірному пристосуванні дітей і молоді до класової боротьби і суспільно корисної праці. Наприклад, аналіз діяльності програми дитячої групи “Юний Спартак” (1922) довів, що його основними елементами були суспільно-політичне, ідеологічне, економічне, трудове, екологічне, естетичне та фізичне виховання. Названа програма засвідчує класовий підхід у формуванні громадянського світогляду учнівської молоді, а саме: 1) відданість радянській владі; 2) намагання стати корисним громадянином республіки; 3) боротьба за комуністичні ідеї; 4) готовність стати чесним і свідомим комунаром в рядах КСМУ; 5) намагання опанувати знання та боротьба проти безграмотності; 6) працелюбність і повага до праці інших; 7) правдивість; 8) дисциплінованість, точне і швидке виконання всіх доручень організації та її керівників тощо.

Українські науковці 20-х рр. ХХ століття (Я. Мамонтов “Право держави і право дитини (з приводу “Деклярації Наркомосвіти У.С.Р.Р. про соціальне виховання дітей” (1922), “Соціальне виховання” (1922); В. Дурдуківський “Дитяче шкільне самоврядування (з практики трудової школи)” (1923); Т. Лубенець „Школа та її робітники” (1924); Е. Равич-Щербо “Основные моменты построения учебно-воспитательного плана в учреждениях социального воспитания” (1924); М. Скрипник “Питання соціального виховання” (1929) та інші) розглядали громадянське виховання як соціальне явище і підкреслювали залежність його цілей від суспільного устрою. Цілі виховання, що визначаються ідеалом людини нового суспільства, на думку українських педагогів, мотивувалися вихованням громадянина комуністичного суспільства з інтернаціонально-патріотичними якостями. При цьому комунізм розумівся як суспільство єдності й творчої діяльності, а комуністичне будівництво співставлялося з поняттям “прогрес”. Так почала формуватися комуністична парадигма громадянського виховання, методологічну основу якої становила марксистсько-ленінська теорія.

Як засвідчив аналіз навчальних планів і програм середніх шкіл, актуального значення набув предмет “Суспільствознавство”. З’ясовано, що домінування в українській школі політграмоти, дисциплінарних вимог, патріотичних цінностей, ідей колективізму, самоврядування обумовили розвиток громадянського виховання у 1921–1933 рр. ХХ століття.

Зауважимо, що у виховній теорії 20-х рр. ХХ століття ключовим стає термін “соціальне”. Громадянське формування особистості розглядалося в аспекті соціального виховання, в чому і полягала специфіка виховної діяльності у досліджуваній період. У теорії виховання виокремлювалися такі основні значення соціального: 1) надприродне, надорганічне існування особистості, яка у процесі свого розвитку досягла стадії морального життя; 2) синонім суспільного (тобто спосіб спільної діяльності та організації взаємовідносин); 3) нормативне поняття, яке визначає регулювання взаємовідносин.

Зазначимо, що наприкінці 20-х рр. ХХ століття починається розлад у розвитку української педагогічної думки через згортання оригінальності української системи середньої освіти: відбувається русифікація школи та ліквідація особливостей освітньої системи в Україні й її централізація з єдиним директивним центром у Москві. Здійснений аналіз документів, наявних у фондах ЦДАВО України, засвідчив, що у 1929–1933 рр. відбулася політико-ідеологічна стандартизація процесу виховання громадянськості дітей і молоді в Україні. Освітні заклади відходять від експериментування і стають на шлях авторитарно-дисциплінарних принципів управління і діяльності з чітко визначеним обсягом знань, умінь та навичок. Класовий підхід до виховання молодого покоління став домінуючим. Саме з позиції цього підходу розглядалося співвідношення виховання й розвитку, право особистості на індивідуальний розвиток природних сил і здібностей. Педагогічна наука й українська школа стають частиною загальної “радянської культури”, яка мала чітко виражений російський зміст і яку можна класифікувати як “російсько-радянську”.

Підкреслимо, що на початку 30-х років ХХ століття зміцнення тоталітаризму в Україні, як і в СРСР загалом, спричинило такі наслідки: формування тоталітарного суспільства, утвердження комуністичної ідеології, монополізацію влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій, зрощення правлячої партії з державним апаратом, блокування державою розвитку громадянського суспільства.

Тоталітаризм у сфері розбудови держави характеризувався наростанням централізаторських тенденцій в СРСР, звуженням компетенції УРСР і повною втратою нею конституційно декларованого суверенітету, бюрократизацією державного і суспільного життя, згортанням демократичних форм і методів роботи рад, централізацією виконавчих структур і тріумфом апаратної номенклатури.

Визначальними стають в умовах тоталітарного режиму такі заходи:

- догматизація марксистської теорії;
- курс на жорстку централізацію економіки;
- патерналістська політика у сфері соціального захисту населення, коли всі права, свободи і пільги населення гарантувалися як такі, що надані, даровані "мудрими правителями" держави;
- розквіт великодержавницьких шовіністичних тенденцій у національно-державному будівництві, придушення під гаслом інтернаціоналізму і боротьби з місництвом усіх проявів національної самосвідомості;
- жорсткий державний диктат у сфері культури, науки і освіти, проголошення її "ідеологічним фронтом", що наперед звужувало рамки творчого пошуку, робило неможливими будь-які вияви вільнодумства;
- створення унікальної інтегрованої системи партійно-державного керівництва;
- зневажливе ставлення до людського життя і природних прав людини і громадянина, свідоме використання масових репресій як одного з основних засобів внутрішньої політики.

Безперечно, масові репресії, що набули в 30-х роках різних форм (викриття “шкідницьких організацій” та ін.), були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони в політичній сфері придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів. Кращі представники педагогічної науки у 1933 р. були знищені фізично або морально (О. Попов, І. Соколянський, Я. Чепіга, В. Дурдуківський, О. Музиченко, І. Зільберфарб та багато інших). Зрозуміло, що такі люди були не потрібні радянській владі. Репресії проти педагогічної еліти і нищівна критика їхніх праць були частиною добре спланованої й організованої тоталітарним режимом антиукраїнської кампанії, спрямованої на остаточне стирання національної свідомості, деформацію педагогічних поглядів і виховної культури. Звідси й пріоритети виховання, що формувалися комуністичними лідерами і запроваджувались у життя радянською системою освіти.

Акцентуємо увагу на тому, що у першій половині 30-х років Й. Сталін за допомогою “чисток” Наркомосу УСРР будував надструктуру цінностей та культури, необхідну для формування “нової радянської людини”, для функціонування тоталітарної системи загалом. Кожний аспект життя – від економіки до виховання – був політичним; і повсюдно політика віддзеркалювала ідеологічні цілі партійної держави. Усе радянське життя відтепер спрямовувалося до єдиної мети – будівництва та захисту соціалізму.

У практиці роботи школи і провідних педагогів (через зміст освіти і позакласну та позашкільну виховну роботу) впроваджувалось в життя громадянське виховання як виховання політичне, класове, спрямоване на формування дисциплінованого, політично (класово) свідомого, діяльного і відповідального громадянина-інтернаціоналіста. Ці ідеї знаходимо у А. Луначарського, Н. Крупської, А. Макаренка.

Керуючись марксистськими принципами класового підходу до оцінювання суспільних явищ, єдності і взаємозв'язку економіки, політики і педагогіки, Н. Крупська, А. Луначарський розглядали виховання як суспільне явище і підкреслювали залежність його цілей від суспільного устрою. Виховання в радянських умовах вони трактували як планомірний, цілеспрямований вплив, що формує громадянина з комуністичними поглядами, пориваннями, переконаннями і вчинками [Див.: Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980). – М., 1986. – С. 29]. *Отже, виховна діяльність продовжує розвиватися за чітко визначеними марксистсько-ленінськими правилами. Її безапеляційною методологічною основою є вчення про комуністичне виховання. У ході виховного експерименту з ресоціалізації малолітніх правопорушників видатний педагог А. Макаренко розкрив педагогічну роль таких суспільних чинників, як середовище, колектив, сім'я у формуванні особистості, громадянина, встановив співвідношення мети й засобів виховання, зовнішніх і внутрішніх стимулів організації життя колективу й особи, накреслив основи своєї етичної системи, яка спиралась на принцип поваги і вимогливості до дитини, на виховання громадянської відповідальності.*

Зауважимо, А. Макаренко на основі власного педагогічного досвіду розробив систему виховання, яка мала відповідати завданням будівництва нового суспільства в СРСР. Він створив наукову методику виховної роботи з дитячим колективом, поєднав навчання з продуктивною працею, моральним, фізичним і естетичним вихованням. Ядром його педагогічної системи є теорія виховання колективу, в якому формуються норми, правила, стиль життя і стосунки дітей. Дитячий колектив – це суспільство в мініатюрі. Соціально значущі завдання, поставлені перед колективом, дозволяють кожному його члену відчувати себе учасником загальної справи, пробуджують громадянські почуття.

Великого значення в цьому процесі А. Макаренко надавав формуванню свідомої дисципліни, вбачаючи в ній одну з головних умов організації різнобічної життєдіяльності колективу й окремого індивіда.

Відповідно до вимог свого часу А. Макаренко ставив громадянське виховання в повну залежність від потреб держави, що означало чітко визначений партійно-класовий підхід до виховання, формування почуття обов'язку і відповідальності.

У працях педагога головною проблемою становлення громадянина є виховання свідомої дисципліни, колективістської етики, розуміння якої полягає у вихованні людини, що гармонійно пов'язує власні інтереси з інтересами суспільства [Див.: Макаренко А. С. Коммунистическое воспитание и поведение. – Сочинения в 7 т. – М.: Узд-во АПН РСФСР, Т.4, 1957. – С. 341–430]. А. Макаренко стверджував: “Проектування особистості як продукту виховання має виконуватися на основі замовлення суспільства. ... в радянському суспільстві дисциплінованою людиною ми маємо право назвати лише таку, яка завжди, при будь-яких умовах зуміє обрати правильну поведінку, найбільш корисну для суспільства... Я впевнений, що мета нашого виховання полягає не лише в тому, щоб виховати людину-творця, людину-громадянина, дану з найбільшим ефектом брати участь в будівництві держави. Ми повинні виховати людину, яка зобов'язана бути щасливою” [Див.: Макаренко А. Виховання громадянина (Фрагменти) // Громадянин – Держава – Громадянське виховання. Антологія / Упоряд. М. П. Рагозін і О. В. Сухомлинська. – Донецьк, 2001. – С. 194–200]. Таким чином, центральними ідеями педагогічної діяльності А.Макаренка були соціальні засади, тобто соціалістичне середовище як визначальний фактор формування “нової радянської людини-комуніста”; колективістське виховання через ієрархію колективних зв'язків і свідомо дисципліна.

У “Очерках истории педагогической науки в СССР (1917–1980)” (М., 1986) підкреслюється, що ідеї А. Макаренка “привлекли пристальное внимание широких кругов советских педагогов, о чем свидетельствует

дискуссия, развернувшаяся в 1940 г. на страницах “Учительской газеты”, о путях использования педагогического наследия А. С. Макаренко в современной советской школе”. Його бачення “проектування особистості на основі замовлень суспільства” не викликало у педагогічної громадськості жодних сумнівів. Апелюючи до суспільно-політичної мети виховання, Антон Семенович наголошував на тому, що “сучасна радянська людина” має бути добре освіченою, високо кваліфікованою, дисциплінованою, політично зрілою і відданою своєму народові. У неї має бути сформоване почуття обов'язку і поняття честі, вміння підкорятися товаришеві і показувати йому приклад, вміння бути чемним, суворим, добрим і нещадним – залежно від умов її життя і боротьби. Вона має бути активним організатором, наполегливою і загартованою людиною, вміти володіти собою і впливати на інших. Якщо її покарає колектив, вона має поважати і колектив, і покарання. Вона має бути веселою, бадьорою, підтягнутою, здатною до боротьби і будівництва, жити і любити життя” [Див.: “Проблеми шкільного радянського виховання” (цикл лекцій 1938; “Твори в 7 томах (1953–55)”].

Зазначимо, що на такі вимоги рівнялася, з них виходила вся виховна система А. С. Макаренка. Розроблені ним завдання були спрямовані на виховання людини, громадянина, у якого немає дисгармонії між особистими і суспільними цілями, немає протиставлення особистих і колективних інтересів.

Зауважимо, що друга світова війна стала драматичним і тяжким випробуванням для народів світу, катастрофічною за своїми наслідками для українського народу зокрема, який опинився в епіцентрі театру воєнних дій і силового суперництва двох тоталітарних (німецько-радянських) режимів. Умови і події війни наклали свій відбиток на розвиток громадянських почуттів, тематику та ідейну спрямованість виховної діяльності. Боротьба з фашизмом змусила радянських партійних лідерів апелювати до партійних почуттів народів, які населяли Радянський Союз, серед них і до українців.

У 1943–1945 рр. ЦК ВКП(б) прийняв низку постанов, “які визначили конкретні завдання партійних організацій щодо посилення ідейно-виховної роботи серед населення” [Див.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961) (Москва, 1988)]. Партія “закликала виховувати молодь у дусі вірності великим ідеалам будівництва комуністичного суспільства, ідейної стійкості”. У роки Великої Вітчизняної війни та повоєнні роки відбудови народного господарства “допомогти державі виховати нове покоління, яке вірить у свою справу, не боїться перешкод, готове долати будь-які труднощі”.

Підкреслимо, у серпні 1946 р. на Всеросійській нараді з “народної освіти” обговорювались проблеми комуністичного виховання майбутніх громадян радянської держави. Прийнята резолюція підкреслила необхідність “поліпшити організацію комуністичного виховання школярів”. Для цього вимагалось “піднести ідейно-теоретичний рівень викладання основ наук, використати все різноманіття форм і методів виховання з тим, щоб готувати високоосвічених і високоідейних будівників комуністичного суспільства”. У “Збірнику матеріалів на допомогу пропагандистам і агітаторам” (автор А. Александров) (1948) пропагується комуністична мораль як одна з форм “соціалістичної суспільної свідомості”, що прискорює рух радянського суспільства вперед, “примножує джерела його сили і міці”. Виховання громадян радянської держави розглядається через фактор “уміння ставити інтереси соціалістичного суспільства перш за все”. Для прикладу А. Александров цитує промову М. Калініна “О коммунистическом воспитании” (“Молодая гвардия”, 1947), в якій схарактеризовано комуністичні принципи виховання громадян Радянського Союзу: “если взять их в простом виде, – это принципы высокообразованного, честного, передового человека, это – любовь к социалистической родине, дружба, товарищество, гуманность, честность, любовь к социалистическому труду”. Важливим засобом виховання підростаючої особистості, громадянина

вважалася суспільно корисна діяльність, участь у різних масових політичних кампаніях.

Зауважимо, що на початку 50-х р. у виховну систему учнів активно впроваджується робота по формуванню громадянськості і соціальної активності на прикладі життя і діяльності В.Леніна. Школярі працювали над створенням ленінських кімнат і музеїв. Проводились конференції “Ленін – організатор і керівник партії”, “Ленін у жовтні 1917 р.”, “Вчення Леніна про молодь” та ін. Також багато уваги приділялось пропаганді “миролюбивої зовнішньої політики радянської держави”. Учні допомагали, як зазначається в “Очерках истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941–1961)” у збиранні підписів під зверненнями прихильників миру, проводили конференції, вечори, виступали з доповідями і літературними композиціями, писали твори на теми: “Молодь Радянського Союзу в боротьбі за мир”, “Молодь країн народної демократії у боротьбі за мир”, “Радянська наука в боротьбі за мир” та ін. Проводячи виховну роботу в класі, вчитель повинен був виробляти в учнів готовність виявляти наполегливість у боротьбі за високу успішність, бути здатним на героїчні вчинки в ім'я Батьківщини на зразок того, як діяли краснодонці, Зоя Космодем'янська, Шура Чекалін, Михайло Семичастий та інші герої – вихованці радянської школи і ленінського комсомолу. Зауважимо, що завдання вчителя полягало не тільки в тому, щоб учні дістали певне коло уявлень про поняття “Батьківщина”, але і в тому, щоб виховати в них благородне почуття любові до неї, почуття національної, громадянської гордості і пролетарського інтернаціоналізму, виховати готовність зробити свій внесок у справу “розквіту своєї Вітчизни і ціною свого життя захищати її від ворогів внутрішніх і зовнішніх”.

Велике значення для розвитку методології радянської педагогіки в цілому і для розробки досліджуваної проблеми зокрема мала дискусія про виховання як суспільне явище, його мету, зміст і методи, яка розгорнулася на початку 50-х років на шпальтах популярного тоді серед педагогічної громадськості видання “Советская педагогика”. У ній взяли участь відомі

вчені-педагоги (Ф. Корольов, Н. Гончаров, Н. Петров та ін.), наукові співробітники, викладачі університетів і педагогічних інститутів. У світлі марксистсько-ленінської концепції про сутність людини були піддані гострій критиці “реакційні” теорії “буржуазних” педагогів і психологів. Їм протиставлялась марксистська теза про те, що людина не народжується особистістю, а стає нею в певній системі суспільних відносин, де головну роль у формуванні відіграє цілеспрямований процес виховання і навчання. Вчені-теоретики і практики дійшли висновку про необхідність підвищення ідейно-теоретичного рівня педагогічних кадрів, підсилення їхньої методологічної озброєності. Серед педагогічної громадськості проводилась роз’яснювальна робота щодо спрямування виховної діяльності.

Педагог Д. Ніколенко у публічній лекції “Виховання волі та характеру у дітей” звертає увагу вчительства на окремі “Правила для учнів”, використання яких дасть можливість удосконалити процес формування громадянських поглядів особистості.

Розглядаючи вольовий аспект як процес свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення поставлених цілей, автор підкреслює, що чим важливіші цілі, які ставлять люди в житті, чим краще вони їх усвідомлюють, тим активніше добиваються їх реалізації. Успішніше формування рис характеру, які проявляються в діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе, потребує, на думку Д. Ніколенка, виховних заходів сім’ї, школи та соціального середовища, громадськості. У своїй лекції він зазначає: “Виховання волі і характеру у дітей – це справа школи, батьків, громадськості. І батьки, і педагоги, і комсомольська та піонерська організації – всі вони у всіх своїх навчальних і виховних заходах повинні передбачати формування більшовицьких рис волі і характеру, щоб виховати з нашої молоді достойну більшовицьку зміну” [Див.: Ніколенко Д. Ф. Виховання волі та характеру у дітей (стенограма публічної лекції). – Київ. – 1950. – С. 26]. Однією з важливих передумов

виховання волі та характеру у дітей, вважає педагог, є виконання ними певних “Правил для учнів”. Педагог відмічає: “Ці правила вимагають від учня вперто й наполегливо оволодівати знаннями та практичними навичками, щоб стати освіченим, культурним громадянином і принести користь Батьківщині; самостійно і своєчасно виконувати доручене завдання; бути чемним і ввічливим зі старшими, поводитись скромно і пристойно в школі, на вулиці та в громадських місцях; не лаятися, не курити, не грати на гроші й речі; берегти шкільне майно, обережно поводитись з речами товаришів і своїми; тримати в порядку своє місце; додержуватися чистоти в шкільних приміщеннях; слухатися батьків, допомагати їм, виявляти увагу й ласку до молодших; бути охайним, тримати в порядку свій одяг, взуття, постіль та своє робоче місце; носити з гордістю звання учня радянської школи і дорожити честю своєї школи як своєю власною і т ін.” Отже, “Правила для учнів” являють собою своєрідний кодекс норм поведінки, виконання яких потребує дисциплінованості, активності, “вміння мати владу над собою”, бути наполегливим у досягненні своїх завдань тощо. “Правила” давали змогу, на думку автора, здійснювати проектування “культурного, освіченого громадянина” в комуністичному аспекті виховання. Д. Ніколенко наголошував, що вся система виховної роботи повинна бути спрямована на формування прагнень дітей до колективної та патріотичної діяльності, зміст якої відповідав би їх вікові, інтересам і нахилам.

У Статуті КПРС п. I, прийнятому XIX з'їздом партії, (1952) наголошувалось: “Нині головні завдання Комуністичної партії Радянського Союзу полягають у тому, щоб побудувати комуністичне суспільство шляхом поступового переходу від соціалізму до комунізму, безперервно підвищувати літературний і культурний рівень суспільства, виховувати членів суспільства в дусі інтернаціоналізму і встановлення братерських зв'язків з трудящими всіх країн, всемірно зміцнювати активну оборону Радянської Батьківщини від агресивних дій її ворогів” [Держвидав політичної літератури УРСР, 1953 р.]. *Особлива увага приділялась питанню сутності комуністичного виховання,*

розкриттю його суспільно значущого характеру, його впливу на формування громадянського світогляду. Педагог М. Задесенець у праці “Виховання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму” зазначає, що “виховання підростаючого покоління в душі радянського животворного патріотизму є одним з найважливіших завдань комуністичного виховання дітей і молоді в школі і сім’ї” [Задесенець М. П. Виховання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. – Київ, – 1955. – С. 24]. Суть радянського патріотизму автор вбачає у свідомій, цілеспрямованій і дійовій любові радянських людей до своєї соціалістичної Батьківщини, у відданості і вірності радянських людей Комуністичній партії і Радянській владі. Радянський патріотизм, на його переконання, органічно пов’язаний з “радянською національною гордістю” і “пролетарським інтернаціоналізмом”. Він конкретизує свою думку: “Радянський патріотизм – це патріотизм нового, вищого типу. Він виник і розвинувся в радянському суспільстві, де немає антагоністичних класів, де взаємини між робітниками і селянами засновані на дружбі і товариському співробітництві”. Значну роль у вихованні радянського патріотизму в учнів, стверджує автор праці, відіграють комсомольська і піонерська організації, які спрямовують свою роботу на “боротьбу за високу успішність і патріотичну поведінку”, виконання своїх громадянських обов’язків. М. Задесенець впевнений, що радянський патріотизм є “велика моральна сила”, яка спрямовує суспільну поведінку “наших людей і є джерелом їх героїзму і мужності в боротьбі за побудову комунізму”. Отже, політичні і моральні знання повинні формувати громадянський обов’язок учня, його готовність і прагнення до суспільно корисної праці. В організації виховання громадянських поглядів школярів необхідно було, на думку педагога, забезпечити комплексне розв’язання певних завдань: озброєння учнів науково обґрунтованим обсягом ідейно-політичних знань; організацію громадсько-політичної практики та виховання в колективі і через колектив громадянських почуттів, почуття радянського патріотизму, соціалістичного інтернаціоналізму.

Зауважимо, що важливим фактором формування громадянських поглядів вважалась колективна праця учнів. Так, І. Бойко (директор Чапаївської середньої школи, Черкаська обл.) у своїй роботі “З досвіду позакласної та позашкільної виховної роботи серед дітей і молоді” зазначав, що яка б не була “мала” колективна праця дітей, виховне значення її “надзвичайно велике”. Педагог стверджує “Не можна успішно виховувати у школярів дійовий патріотизм, працьовитість, волю, чесність, не ставлячи дітей в умови, які вимагають виявлення саме цих моральних якостей, саме цих рис характеру. Такі умови і створюються під час виконання суспільно-корисної праці” [Педагогічні читання. Київ, “Радянська школа”, 1958. – С. 12]. Отже, вимога формувати таку якість особистості, як колективізм, визначила такі завдання: обов'язкова участь у всіх справах колективу, звичка надавати товаришам безкорисливу допомогу, виконання рішень колективу, вимогливість до товаришів, поєднання громадських і особистих інтересів, “боротьба за честь свого колективу”, любов до “соціалістичної Вітчизни”. Таким чином, формування громадянських поглядів передбачало не тільки діалектико-матеріалістичне розуміння соціальної дійсності, а й спонукало дитину до свідомої праці на благо суспільства, активної громадської діяльності.

Підкреслимо, що у 1933–1958 рр. в Україні громадянське формування особистості розглядається з акцентованих марксистсько-ленінських позицій. Ідеологічні замовлення стають визначальним фактором становлення “нової” радянської людини-комуніста-громадянина. Заполітизовані завдання виховання громадянськості відображаються у проектуванні розвитку комуністичного світогляду та “радянських” ціннісних орієнтацій особистості.

Динаміка оновлення суспільного життя, що спостерігалася наприкінці 50-х р. ХХ ст. в Україні, визначалася боротьбою демократичної та консервативної тенденцій, мінливим співвідношенням реформаторських та консервативних сил.

Зазначимо, що активні, але значною мірою невдалі спроби реформування в галузі освіти відбуваються в період так званої “хрущовської відлиги”.

З ініціативи М. Хрущова у 1958 р. в засобах масової інформації розгорнулася дискусія щодо принципів і напрямів реформування школи. В грудні 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР”. В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1959 р.

У дискусії про реформу школи обговорювалися опубліковані в листопаді 1958 р. тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні”. У тезах був пункт, який викликав цілу зливу суперечок: батьки самі повинні обирати більшістю голосів, якою мовою навчатимуться їхні діти в кожній конкретній школі. Зауважимо, що соціальний статус української мови в містах, особливо у східних і південних областях республіки, був другорядним, приниженим.

Зовні демократичний процес мав сприяти русифікації народної освіти, причому найбільш ефективно, оскільки ініціатива йшла знизу, від батьків. Проте все-таки більшість учнів у першій половині 60-х років навчалася в українських школах. Тому всі позитивні зрушення в народній освіті мали особливо велике значення для справи національного відродження.

Новий Закон про школу передбачав запровадження в 1960/61 навчальному році обов'язкової восьмирічної освіти. Прискорився процес перебудови навчально-виховної роботи [ЦДАВО, ф. 166, оп. 15, спр. 3226, арк. 5. – Довідки Відділу про стан та перебудову навчально-виховної роботи дитячих будинків УРСР відповідно до Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти Республіки за 1961 рік]. “Закон про зміцнення зв'язку школи з життям” (1958) передбачав у кінцевому підсумку зміну “школи навчання” на “трудова школу” в радянській інтерпретації, тобто загальноосвітні заклади ставали трудовими і

політехнічними з виробничим навчанням. Посилення практичної спрямованості середньої школи мало на меті підготовку молоді до життя в соціалістичному суспільстві, до трудової діяльності. І хоча “відлига” надавала могутнього стимулу для розвитку ідей творчій інтелігенції, що відштовхувалась від особистісного вибору, власних інтересів і потреб, все ж таки новаторські пошуки не виходили за рамки панівного радянського дискурсу.

У 1961 р. на XXII з'їзді КПРС було прийнято третю програму партії – програму побудови комунізму. Комуністична партія Радянського Союзу поставила перед школою і вчителями “завдання виховання школярів громадянами своєї країни, її господарями, свідомими творцями історії, відповідальними за процвітання Батьківщини, її безпеку, просування вперед по шляху комуністичного будівництва. В соціалістичному суспільстві підвищення творчої активності кожної радянської людини набуває важливого практичного значення, зростає роль суб'єктивного фактора в суспільному розвитку, громадянські якості людей у все більшій мірі впливають на хід і результати соціального прогресу, формування громадянськості висувається на перший план” [Див.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1961–1986 г.г.). – М. – 1987. – С. 268].

Підкреслимо, що громадянськість – складна системоутворююча якість особистості. В її структурі, як і в структурі будь-якої якості або відношення, мають місце три компоненти (або, як їх іще називають, рівні): когнітивний (людина усвідомлює себе громадянином), емотивний (людина відчуває себе громадянином, переживає пов'язаний з цим комплекс емоцій і почуттів) і поведінковий (людина здатна відповідним чином діяти, виявляє громадянськість у своїй поведінці). Зрозуміло, що всі ці компоненти перебувають у нерозривній єдності.

Після XXII з'їзду КПРС почала активно розроблятися цілісна система виховання дітей і молоді “в дусі морального кодексу будівника комунізму”. Ця тема була затверджена як “загальноакадемічна”; особлива увага

приділялась вихованню підростаючого покоління “в душі єдності особистих і суспільних інтересів”, громадянському формуванню особистості. Було поставлено завдання розробити комплексну систему виховання, яка забезпечувала б формування у молоді наукового світогляду “на основі марксизму-ленінізму” як логічної системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів (обов'язок радянського громадянина – це праця на користь суспільства; визначення пріоритетності комуністичної моралі як справедливої і шляхетної; формування радянських людей як патріотів і інтернаціоналістів; всебічний і гармонійний розвиток особистості).

Зазначимо, що найбільш значною постаттю у педагогіці цього часу став В. Сухомлинський. В основу вирішення усіх педагогічних завдань був покладений принцип гуманізму, який передбачає розвиток творчих сил кожної дитини, залучення її до різних видів діяльності, спрямованої як на всебічний розвиток самої особистості, так і на інтереси суспільства.

В. Сухомлинський розвинув ідеї індивідуального виховання дітей в умовах колективу, коли духовне багатство особистості стає необхідною умовою формування всього колективу.

Василь Олександрович перший за радянських часів зосередив увагу на громадянському вихованні як головній педагогічній проблемі. Видатний педагог конкретизував педагогічний зміст понять “громадянськість” і “громадянське виховання”. У 1970 році вийшла його книга “Народження громадянина”, де формування громадянськості розглядалось на основі людяності, гуманізму. Першочерговою умовою виховання рис громадянина педагог вважав організацію емоційно насиченого, діяльного (з трудовою основою) життя школи, розвиток громадянської активності кожного індивіда в контексті активного життя шкільного колективу. Він визначив підлітковий вік як особливо важливий для формування громадянина і стверджував, що риси громадянина виховуються безліччю впливів педагогічного характеру і некерованими соціальними впливами.

Людина свого часу, В. Сухомлинський розглядав громадянськість не лише як свободу і толерантність, а й почуття приналежності й вірності політичному ладові, соціалістичній Батьківщині, ідеям соціалізму. Проте головною у його педагогічній спадщині є ідея гуманізації, олюднення громадянськості, насичення її глибоко народним, національним змістом, емоційно-естетичне спрямування цієї інтегрованої якості особистості.

Зауважимо, наприкінці 60-х років ХХ ст. вийшла книжка педагога “Народження громадянина” (Київ, 1970), а також було опубліковано низку статей: “Педагогіка серця” (“Комсомольська правда”, 28 листопада 1967 р.), “Шматок хліба” (“Радянська Україна”, 19 листопада 1967 р.), “З чого починається громадянин” (“Радянська Україна”, 14 квітня 1968 р.), “Лист дочці” (“Огонёк”, 1968 р., № 27), “Слово до спадкоємця” (“Семья и школа”, 1968 р., № 10), “Виховання обов'язку” (“Комуніст України”, 1969 р., № 9), “Хто сьогодні за партою?” (“Радянська Україна”, 20 лютого 1970 р.), “Праця і боротьба” (“Кіровоградська правда”, 21 квітня 1970 р.) та ін., де педагог обстоював думку про те, що гуманне громадянське суспільство можуть побудувати лише люди гуманні, толерантні, здатні усвідомлювати себе як вищу цінність, які прагнуть змінити на краще життя громадян власної держави. У статті “З чого починається громадянин” педагог підкреслює, що громадянське виховання – це виховання на громадянських ідеях. А ідеї – то “святині, здобуті, вистраждані людством, і їх не повторюють щодня і на кожному кроці... Раджу всім, причетним до виховання: як вогню, бійтеся тієї гри в ідейність, яка, на жаль, буває в школах і про яку, на сором школі і педагогіці, газети інколи пишуть як про досягнення в ідейному, громадянському вихованні” [Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. – т. 5.: Статті. – К., “Рад. школа”, 1977. – С. 365].

У “Листі дочці” педагог вказує шляхи розв'язання цієї проблеми, а саме: як на практиці допомогти учням самим визнати свою позицію у зіткненні ідей. Це, на думку В. Сухомлинського, залежить від наявності двох обставин. Перша – дух громадянськості, що панує в школі, в житті колективу, у

взаємовідносинах між дітьми, у всьому, що вони думають і роблять, до чого прагнуть, що їх радує і засмучує. Педагог підкреслює, що правильно визначити свою позицію, опановуючи знання, бути завжди на боці істинно правдивого діти зможуть лише тоді, коли ти піднімеш свого вихованця до громадянського бачення і розуміння світу, до громадянського відчуття того, що оточує його щоденно, до громадянської поведінки і вчинків. І друга обставина, на думку педагога, – це гармонійна єдність ідей і особистості вчителя. Не всякий учитель, який добре знає свій предмет, зазначає В. Сухомлинський, уміє найкращим чином донести його, інакше кажучи, має дар думати про знання. Той вчитель, який хоче і може “думати про знання”, вміє і передбачати, до “яких куточків людського серця доторкнеться кожна істина, які думки, питання, сумніви вона пробудить у відповідь”.

Центральною проблемою не тільки теорії педагогіки і шкільного життя, але й “найважливішою суспільно–політичною проблемою” вважав В. Сухомлинський виховання обов'язку. Дуже важливо, констатує педагог, щоб юні громадяни були духовно підготовлені до одухотвореної праці, щоб вона стала громадянським самовираженням. Він наголошує, що чим ближче до серця бере юний громадянин те, що, здавалося б, не стосується його особи, тим багатшим стає його особисте життя, тим глибшим є його бажання, прагнення зробити щось для утвердження себе як громадянина.

У статті “Хто сьогодні за партою?” педагог обґрунтував проблему громадянської освіченості, яка, на його думку, неможлива без прагнення творити, працювати в ім'я того, щоб “Вітчизна була могутнішою й щасливішою”. В. Сухомлинського хвилювало ставлення підростаючої особистості до навчальної діяльності. Так, у цій самій роботі він підкреслює, що у свідомості юного громадянина не повинна навіть зародитися думка, що навчання – це легка справа. Учителі мають дбати про інтелектуальний розвиток дитини, який досягається актуальними розумовими зусиллями, тим самим формуючи свідоме ставлення учнів до навчальної діяльності.

У змісті книжок, які читають підлітки і юнацтво, на думку педагога, повинні домінувати такі ідеї:

- сенс людського життя – в служінні народові, Вітчизні, високим ідеалам;

- вірність Батьківщині, непохитність і мужність у боротьбі за її могутність – вища доблесть, в ім'я якої справжня людина долає будь-які труднощі;

- змалку людина повинна вчитися керувати своїм розумом і волею;

- розум людини могутній і непереможний, він велика сила і велике багатство, готуйтеся служити Вітчизні розумом, думкою, творчістю.

Розумова вихованість полягає в тому, що людина не тільки вміє пояснити, але й прагне щось довести, ствердити, відстояти власною творчою працею. У В. Сухомлинського розумове виховання – це насамперед формування самостійності, автономності мислення.

У своїх працях педагог підкреслював необхідність значного посилення виховної функції навчання, перш за все виховання в учнів свідомого ставлення до знань як до загальнолюдського надбання. Це й постійна турбота про те, щоб знання учнів не стали їх формальним багажем. На думку В. Сухомлинського, політичні і моральні знання повинні формувати громадянський обов'язок учня, його готовність і прагнення до суспільно корисної праці. Він вбачав мету виховання в розвитку творчих сил і здібностей особистості в умовах колективу й на основі етико-естетичних цінностей, інтересів і потреб, спрямованих на творчу працю й саморозвиток. За В. Сухомлинським, вся виховна робота в школі має будуватися на основі нерозривної єдності знань, слова і діла.

Вважаємо за доцільне підкреслити, що у праці “Народження громадянина” В. Сухомлинський розглядає такі актуальні питання: “Що відбувається з дитиною в отрочстві?”; “Дисципліна і самодисципліна. Відповідальність перед колективом і перед самим собою”; “Суперечності отрочтва”; “Фізична і психічна культура підлітка”; “Розумове виховання й

освіта підлітка”; “Становлення моральності. Народження громадянина”; “Емоційне і естетичне виховання”; “Праця в духовному житті підлітка”. Саме підлітковий вік педагог визначав як особливо важливий для формування громадянина.

Наголосимо, кардинальні зміни в структурі особистості підлітка зумовлюють його особливу чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світу дорослих. Педагог підкреслює, що роздуми підлітка про себе, про своє життя не абстрактні, а стосуються передусім того, що відбувається з ним, з іншими людьми, його стосунків з ними, життєвих планів тощо. Підліток оцінює власні вчинки, прагнучи осмислити їх наслідки в майбутньому. Він намагається зрозуміти свої особливості, хоче знати власні вади, що зумовлено потребою правильно вибудовувати взаємини з дорослими й однолітками. Саме в цьому віці інтенсивно формуються моральні почуття, завдяки чому засвоювані підлітками норми поведінки можуть ставати ефективним поштовхом до дій. В. Сухомлинський зазначає, що у роки отрочтва першочергового значення в моральному розвитку набуває єдність свідомості й моральних почуттів [Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.3.: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – К., “Рад. школа”, 1977. – С. 453]. На думку педагога, бачення моральної сторони явищ, взаємовідносин між людьми, “пізнання світу серцем” – це дуже важлива передумова виховання обов'язку. Почуття громадянського обов'язку народжується, вважає В. Сухомлинський, з елементарної моральної звички, яка в умовах правильного виховання міцно утверджується в людській душі в роки отрочтва, – звички приходити людині на допомогу незалежно від того, просить вона про це чи ні.

У підлітковому віці поступово відбувається перехід від ситуаційного переживання краси явищ природи, музичних і літературних творів, творів живопису до стійких естетичних почуттів, які є наслідком систематичного виховання. З цього приводу педагог зазначає, що культура естетичних

почуттів вимагає високої загальної культури шкільного життя, особливо моральної культури – ставлення до людини як до найвищої цінності. В. Сухомлинський стверджує, що естетичні цінності виявляються безсилими в обстановці, де панують грубість, байдужість, непорядність у “дрібниці” повсякденних взаємовідносин.

Підкреслимо, що підлітковий вік – важливий період у розвитку ідеалів особистості. Якщо для молодших підлітків такими ідеалами є образи конкретних людей, то в уяві старших вони набувають синтетичного характеру, базуючись на узагальненні уявлень про людей, якості яких їм імпонують. Ідеали стають взірцем для наслідування, правилом, згідно з яким намагаються діяти підлітки. Ось чому, на думку педагога, без радісної, одухотвореної високими ідеалами дружби з дорослими неможливі духовно багаті отроцтво і юність.

Саме в цьому віці ми спостерігаємо формування домінуючої спрямованості пізнавальних та інших інтересів особистості. Нерідко вже можна спостерігати і визначення професійних намірів, яке супроводжується серйозними зусиллями щодо підготовки себе до омріяного майбутнього. Тому самостійна діяльність таких підлітків дедалі більше набуває характеру самоосвіти у певному напрямку із чіткою метою – оволодіти знаннями, необхідними для майбутньої професійної діяльності. В. Сухомлинський надавав великого значення формуванню й розвитку потреби в самоосвіті. Так, цитуючи психолога С. Рубінштейна, який говорив, що зовнішнє впливає на особистість тільки через внутрішнє, В. Сухомлинський додає до цього те, що немає в людській поведінці нічого, що не мало б своїм стимулом зовнішнє, відбите в глибоко особистому, індивідуальному. Саме від захоплення гуртковою роботою до книжки, від книжки до своєї галузі наукових знань, від знань до творчої праці – такий шлях виховання й самовиховання потреби в самоосвіті.

В. Сухомлинський вважав, що виховання сумлінного ставлення до праці є важливим фактором громадянського формування і всебічного розвитку

особистості. Педагога хвилювала думка, як же відкрити перед вихованцями “це світле громадянське начало праці”. Він був переконаний, що тут треба додержуватися правил педагогічної техніки, маючи на увазі, що йти працювати для людей необхідно із свіжими не тільки фізичними, а й духовними силами. В. Сухомлинський констатував, що треба духовно підготувати вихованців до праці, яка матиме яскраве громадянське звучання. Це передусім яскраве, життєрадісне уявлення про те, що “ми створимо своїми руками для людей, яку радість принесе їм наша праця”. Лише тоді, на думку педагога, юний трудівник залишає часточку свого серця в тому, що він зробив.

Громадянський початок праці, зазначає педагог, органічно зливається з почуттям власної гідності. Радість праці для людей має в своїй основі, вважає видатний вчитель, глибоко особисте почуття гордості, власної гідності.

Особливу увагу у вихованні слід приділяти розгортанню в класі ініціативи, системи взаємоконтролю, взаємопідтримки і формуванню на цій основі в дітей стосунків взаємної відповідальності. Це сприяє розвитку саморегулювання своєї поведінки, глибшому її усвідомленню й оволодінню нормами поведінки.

На думку В. Сухомлинського, аморальні явища в підлітковому середовищі – це наслідки обмеженості та примітивності почуттів. Він зазначав, що його бесіди про навколишній світ не тільки поглиблювали знання дітей, але й примушували задумуватися над долею світу, над тим, що особисте щастя або щастя родини залежать від чогось більш значущого, ніж, скажімо, “город та присадибна ділянка”.

В організації громадянського виховання, наголошував В.Сухомлинський, необхідне комплексне розв'язування таких завдань:

– озброєння учнів науково обґрунтованим обсягом ідейно-громадянських знань, світоглядних ідей і понять як основою формування ідейно-громадянських поглядів. При цьому важливу роль відіграє не просто засвоєння знань, а перетворення їх на ідейні переконання учнів;

- залучення школярів до активної суспільно корисної діяльності, конкретних трудових справ;
- розвиток таланту, здібностей особистості в їх найповнішому обсязі.

Отже, громадянськість, за В. Сухомлинським, це джерело переконань, думок і почуттів людини. Особливу увагу видатний педагог приділяв гуманістичній спрямованості громадянського виховання, його органічному взаємозв'язку з розвитком творчих задатків особистості. Розробляючи теоретичні і втілюючи практичні ідеї громадянського виховання, Василь Олександрович переконував, що з розвитком індивідуальних якостей особистість найбільш повноцінно реалізує свої можливості в діяльності, корисній для суспільства. Досліджуючи природу взаємодії ідейних і моральних спрямувань у процесі становлення громадянськості, В. Сухомлинський підкреслював, що без розвитку таких рис, як працелюбність і чесність, скромність і ввічливість, повага до старших і піклування про молодших, не може бути й мови про вироблення більш складних моральних норм і громадянських якостей особистості.

Зауважимо, що, незважаючи на ідеологізовану й політизовану педагогіку, тенденції до догматизації духовного й морального життя, що обмежували появу й поширення нових ідей, В. Сухомлинський уперше в радянській педагогіці порушив і розвинув такі складні питання, як розвиток і формування свідомості особистості, вибір роду діяльності, проблеми громадянськості з позицій гуманізму.

Саме в цьому контексті були проведені дослідження І. Синицею (“З чого починається педагогічна майстерність”) та В. Чернокозовою і І. Чернокозовим (“Етика вчителя”). Гуманістично налаштовані педагоги у своїх працях акцентують увагу на пошуку педагогічних цілей (гуманістично зорієнтованих) і розробці відповідних їм прийомів (що застосовуються не шаблонно, а творчо). Предметом обговорення стає любов і повага до учнів з боку педагогів, індивідуалізація гуманістичного виховання; по-новому аналізується розвиток суб'єктних якостей учня, не ставлячи під сумнів

значущість діалогу, педагогічної міри і такту в гуманізації виховного процесу. Виховання громадянськості з позицій гуманізації вважається найбільш перспективним. [Див.: Синиця І. О. З чого починається педагогічна майстерність. – Київ. : Рад. шк.,–1972. – 165 с. Чернокозова В. М., Чернокозов І. І. Етика вчителя. – Київ.: Рад. шк., – 1973. – 171 с.]

Акцентуємо увагу на тому, що два десятиріччя “застою” (1964–1985 рр.) характеризувались стрімким наростанням русифікації в усіх сферах культурного життя. Русифікація ніколи не проголошувалася метою держави, зважаючи на цілковиту її суперечність офіційним гаслом національної політики КПРС. Проте з часів В. Леніна визнавалася прогресивність так званої “природної” асиміляції. У своїй русифікаційній політиці Л. Брежнєв та його оточення приділяли особливу увагу молоді, дітям. Виховання громадян Радянського Союзу, вважала політична номенклатура, бажано проводити російською мовою. *Істотно посилилась ідеологізація виховання.* “Виховання учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів повинно бути нерозривно пов'язане з формуванням в них почуття радянського патріотизму. Потрібно розкривати молоді ідейні основи радянського патріотизму, переваг соціалістичного ладу, соціалістичного способу життя над капіталістичним. Виховання учнів на прикладах героїчних подвигів радянського народу в минулому повинно органічно поєднуватися з вихованням їх сьогоденного дня” [ЦДАВО, ф. 166, оп. 15, спр. 8285, арк. 4–5 – Тематика та рекомендації загальних методичних об'єднань директорів палаців і будинків піонерів та школярів по ідейно-політичному вихованню учнів за 1972 рік]. Виховання на прикладах героїчних вчинків розглядалось як об'єктивна передумова формування “зрілої” особистості. Ефективним засобом плекання громадянських якостей учнівської молоді, виховання в неї почуття відповідальності за долю Батьківщини стали зустрічі представників різних поколінь. Формування нової людини, комуніста, громадянина було “одне з головних завдань партії в комуністичному будівництві” [Див.:

Моторнюк М. Виховання молодого покоління – справа партійна. – Київ. В-во політичної літератури України. – 1974. – 238 с.].

Підкреслимо, що у 70-х і 80-х роках концепція громадянського виховання розглядалась з догматично-ідеологічних позицій, комуністичні ідеї мали стати основою глибоких переконань, моральних якостей, що виявлялось у мотивах діяльності особистості, в її потребах, у розумінні людиною мети, сенсу життя, в її конкретних планах на майбутнє.

У працях педагогів О. Захаренка, С. Мазурика “Становлення громадянина” (Київ, 1976); О. Авраменко “Виховувати громадянина” (Київ, 1978); “Воспитать гражданина. Из опыта коммунистического воспитания учащейся молодежи” (Ответ. ред. Н. Г. Ничкало) (Київ, 1979); А. Стріляного “Азбука громадянина” (Київ, 1982) та ін. громадянське виховання розглядається з позицій ідейно-політичної спрямованості. Щоб зрозуміти суть поглядів педагогів досліджуваного періоду, варто навести окремі думки. “Самовіддане служіння Радянській Вітчизні є найвищим проявом людської гідності, громадянської зрілості особи” [Захаренко О. А., Мазурик С. М. Становлення громадянина. – Київ, Тов-во “Знання” Української РСР. – 1976. – С. 3]. “Наше радянське виховання має готувати для суспільства насамперед громадян, гідних своєї Вітчизни. Тому основним показником ефективності всієї виховної роботи є те, наскільки готові вихованці до виконання вимог суспільства і передусім до праці на загальну користь... Громадянське виховання – це формування в органічній єдності громадянської самосвідомості і громадянської поведінки” [Авраменко О. М. Виховувати громадянина. – К.: Рад. школа, 1978. – С. 3–17]. “Гражданское самоутверждение юношей и девушек, становление их активной жизненной позиции” відбувається в колективній і свідомій праці “в сфері матеріального виробництва... Залогом успешной работы комсомольских организаций по формированию общественно-политической активности школьной молодежи является постоянное партийное руководство” [Воспитать гражданина. Из опыта коммунистического воспитания учащейся молодежи. (Ответ. ред.

Н. Г.Ничкало). – К.: Политиздат Украины, 1979. – С. 51–61]. “Без відчуття нашого нерозривного зв'язку з природою, з усім нерукотворним світом планети і космосу, без усвідомлення особистої відповідальності кожного за цей світ неможлива справжня людська зрілість, нема повноліття. Прищеплення любові і діяльного інтересу до природи – частка комуністичного виховання, така ж важлива, як і патріотизм, ідейність, громадянськість” [Азбука громадянина: Збірник. Упорядник А. І. Стріляний. – К.: Молодь, 1982. – С. 5–6].

Програми з'їздів КПРС (XXV, 1976 р.), (XXVI, 1981 р.) стали орієнтиром у спрямуванні виховання громадянськості, що відбилось відразу і на змісті роботи радянських педагогів. Формування свідомого громадянина, з “міцними комуністичними переконаннями”, в ідейно-політичному вихованні декларувалось якнайбільш актуальне. “Стремлясь устраниць недотатки, отмеченные XXVI съездом партии и июньским (1983 г.) Пленумом ЦК КПСС, школа направила усилия на более полное использование мировоззренческого потенциала каждого урока, усиление во всей урочной, внеклассной, внешкольной работе патриотического, гражданского содержания. Тематика бесед была направлена на формирование личностных качеств («Труд – основа величия человека и могущества нашей Родины», «Уровень дисциплины – показатель гражданской зрелости комсомольца», «Быть патриотом – значит готовить себя к труду и обороне» и т.д.)”, читаємо в матеріалах з історії школи того часу. [Див.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1961–1986 г.г.). – М. – 1987. – С. 273].

Таким чином, проблеми громадянської, світоглядної спрямованості навчально-виховного процесу; формування соціалістичної дисципліни як громадянської якості; ідейне орієнтування в громадянському становленні особистості стали у досліджуваному періоді пріоритетними завданнями виховання. Громадянськість розглядалась як усвідомлення своїх прав і обов'язків щодо держави, як громадянська організованість і дисциплінованість. Виховні ідеї громадянськості пояснювалися з позицій

формування комуністичного світогляду, виховання патріотів і інтернаціоналістів, розвитку творчої і суспільної активності. Громадянське виховання у цей період сприймають як основу формування суспільно розвинутої особистості, як один із факторів підвищення її соціальної ролі, визначаються морально-політичні якості громадянина, які проявляються в суспільній, трудовій активності, спрямованості на соціалістичні цінності, зміцнення державної законності, дисциплінованості і правопорядку.

Зауважимо, починаючи з 80-х років ХХ ст., у Радянському Союзі поглиблювалися суспільно-політична та соціально-економічна кризи. В українському суспільстві дедалі більше наростали як соціальне напруження, спричинюване системною кризою тоталітарного режиму, так і опір, здійснюваний московським центром національній політиці, головною складовою якої була русифікація.

Відправним пунктом останнього періоду історії СРСР став квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС. У промові Генерального секретаря М. Горбачова відчувалась тривога за долю партії і держави. Проголошується перебудова в СРСР, яка врешті закінчилася розпадом унітарної держави, відродився термін “гласність”. На ХІХ конференції КПРС у липні 1988 р. було схвалено, що “гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини”. На першому місці були інтереси держави.

Радянські люди дістали можливість більш-менш реально оцінювати ситуацію у сферах життя, які з дозволу вищого компартійного керівництва ставали відкритими. Гласність підривала сліпу довіру до друкованого або мовленого слова, давала змогу виробляти судження і позбавлятися ідеологічних догм, запроваджуваних у свідомість з дитинства.

Сваволя основного цензурного органу – Головліту – була обмежена певними рамками. Московські суспільно-політичні журнали з осені 1986 р. почали друкувати документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна і телевізійна

публіцистика стала привертати увагу мільйонів людей. Чисельність тих, які бачили гармонію між державою та суспільством, зменшувалася. Підкреслимо, комуністична ідеологія *втрачала* авторитет. Суспільство стрімко політизувалося. Відбувалося реформування економіки, яке полягало у переході її від адміністративно-командної моделі, що будувалася на державній власності та вертикальних ієрархічних зв'язках типу “держава - підприємство”, до ринкової господарської системи. В основу останньої було покладено різні форми приватної власності і поєднання вертикальних та горизонтальних взаємовідносин.

Розв'язанню національних проблем у реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце. Вважалося, що оскільки український народ “невіддільний” від російського, національного питання в Україні не існує, і це було помилковою позицією.

Невдоволення громадськості становищем української мови змусило політбюро ЦК Компартії України розглянути у липні 1987 р. питання “Про посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення”. Було визнано, що громадськість справедливо порушує проблему національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, низький рівень мовної культури багатьох теле- та радіопередач, газет і журналів. Водночас висловлювалося застереження щодо вимог “оголосити українську мову державною та відмовитися у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання”.

Наскільки далеко зайшов процес русифікації, свідчать дані 1988 р. Книги, видані в Україні українською мовою, становили лише 18 відсотків за назвами і 3 відсотки за тиражем. У вищих навчальних закладах українською мовою читалося не більше як 5 відсотків лекцій. На початок 1988/89 навчального року не залишилося жодної школи з викладанням усіх предметів українською мовою в Донецьку, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Чернігові. У школах республіки українською мовою навчалася менше ніж половина загальної чисельності учнів.

Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон “Про мови в Українській РСР”. Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які проживали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного народу. Відповідно до Закону впродовж п’яти років українська мова мала замінити російську в діяльності державних установ.

Правляча партійна верхівка усвідомлювала, що школа, як і держава в цілому, перебуває у глибокій кризі. Догматичні приписи морального кодексу увійшли у суперечність із життєвими реаліями. У повсякденному житті підрастаючого покоління відбувалися зрушення у ціннісних орієнтирах. Спостерігалася недовіра до держави, яка не може захистити своїх громадян, особливо у період війни в Афганістані. Суспільно-політична, громадська діяльність у ієрархії цінностей займала одне з останніх місць.

Зазначимо, що директивне реформування системи освіти спричинило негативні тенденції: поглиблення розриву між задекларованим і реальним змістом навчання та виховання дітей; деморалізацію особистості як учня, так і вчителя; дріб’язкову опіку над учнем, декларативний характер виховання, дегуманізацію освіти, відчуженість школи від запитів особистості, усередненість навчання і виховання [Див.: Алексєєв Ю. Україна: Освіта і держава (1987–1997). – К.: Експрес-об’ява, 1998. – С. 71].

Наголосимо, що в цей період посилюється ідеологізація виховання громадянськості. Педагоги-практики Ю. Кусий, В. Омеляненко [“Школа гражданственности: (Из опыта работы педколлектива Сахновской средней школы Корсунь-Шевченковского р-на Черкасской области)” (Київ, 1985)], О. Мунтян, О. Павелко [“Виховувати учнів як громадян” (“Радянська школа”, № 11, 1986)] у своїх статтях актуалізують проблему ідейно-політичного виховання підрастаючих громадян. “В Основних напрямках реформи школи підкреслюється, що в ідейно-політичному вихованні за основу треба брати формування свідомого громадянина, з міцними комуністичними

переконаваннями. На це мають працювати всі елементи навчально-виховного процесу, все громадське життя школи” [Кусый Ю. А., Омельяненко В. А. Школа гражданственности. – Киев.: О-во “Знание” УССР, 1985. – С. 41]. О. Мунтян та О. Павелко зазначають, що на “сучасному етапі *поняття громадянин* охоплює різні аспекти відносин особи і суспільства”, а саме:

– *суспільно-політичний*, що відображає ставлення до держави і державної політики (почуття причетності до всіх справ народу, комуністична переконаність, політична свідомість);

– *ідейно-моральний*, мають на увазі взаємини між людьми, між людиною і суспільством, людиною та колективом (підпорядкованість особистих інтересів громадським, патріотизм, інтернаціоналізм, колективізм, громадянська честь і гідність);

– *економічний аспект*, пов'язаний з професійною і трудовою позицією громадянина (потреба в активній суспільній діяльності; у праці на благо народу, що виконується свідомо і сумлінно);

– *правовий аспект*, який стосується ставлення громадянина до законів, до своїх прав і обов'язків (громадянський обов'язок і відповідальність) [Мунтян О. І., Павелко О. О. Виховувати учнів як громадян // “Радянська школа”, Київ, № 11. – 1986. – С. 40].

Науковець І. Матюша у статті “Утверждение гражданственности” відзначає громадянськість як “ёмкое и многогранное понятие. Оно включает в себя совокупность личностных черт и качеств советского человека, сложившихся в процессе строительства социализма и укрепления социалистических отношений: преданность делу социализма, партии, народу, ненависть к врагам советского строя, к врагам мира и свободы народов; честность, совесть, скромность, порядочность. В этом понятии – широкий спектр патриотических и интернациональных чувств: любовь к Родине и народу, чувства долга и ответственности перед ними, чувство дружбы, солидарности с другими народами, строящими социализм, борющимися за свободу и независимость; высокие нравственные

побуждения и поступки, направленные на укрепление могущества своей Родины и обогащение её материального и духовного потенциала. Оно включает в себя и то, что мы называем умением и способностью отстаивать, защищать, оберегать высокую честь, достоинство и престиж своего народа, поднимать своим трудом, активными действиями авторитет и престиж социалистического государства” [“Народное образование”, № 3, 1988, – С. 43]. Зауважимо, йдеться про соціалістичну громадянськість із суспільно-політичним підтекстом, пов’язану з комуністичною ідейністю. Відповідно до Програми партії, прийнятої XXVII з’їздом КПРС, нагальними вважаються розвиток високого рівня свідомості, суспільної активності, дисципліни всіх громадян, додержання єдиних загальноприйнятих правил “комуністичного” співжиття, що має стати внутрішньою потребою і звичкою кожної людини.

Невдалі спроби реформаторської політики М. Горбачова подолати економічну кризу без переходу до ринкових відносин викликали істотне погіршення матеріального рівня життя населення. Поступово важелі влади вислизали з рук компартійно-радянської номенклатури. Процес реформ перестав бути керованим. “Революція зверху” перетворилася на “революцію знизу”.

На початку 1988 р. різноманітні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об’єднання на зразок народного фронту. Були спроби створити Демократичний фронт у Львові, “Народну спілку сприяння перебудові” у Києві. Ініціативні групи, що закликали до створення таких організацій із залученням різних політичних сил, виникли і в інших областях України. Національно-визвольний рух у добу перебудови був пов’язаний з організацією, яка так і називалася, – Народний рух України за перебудову. Розвиток політичного плюралізму сприяв розгортанню в республіці багатопартійності. Але зауважимо, що такий розвиток подій не вплинув істотно на виховну теорію громадянськості. Так, приміром, педагоги В. Лизанчук [“Громадянином бути зобов’язаний” (Київ, 1989)], С. Батишева. Б. Кобзар, М. Тайчинов [“Личность и ее становление” (Серия “Быть

громадянином”) (Київ, 1990)] продовжують розглядати громадянське становлення особистості з ідеологічних позицій, але вже без авторитарних засад. В. Лизанчук [“Громадянином бути зобов'язаний”] аналізує педагогічні аспекти підвищення ефективності впливу засобів масової інформації на формування суспільно-трудової активності молодого покоління у процесі співробітництва студентських, учнівських і виробничих колективів. Він зазначає: “Проблема формування громадянської відповідальності за долю перебудови перебуває у центрі уваги Українського телебачення і радіомовлення. Наприклад, кожний випуск програми “Точка зору”, яку веде радіостанція “Молода гвардія”, викликає спалах емоцій – настільки гострі теми порушують автори й учасники передач, так різко зросла соціальна активність слухачів”. Педагоги Б. Кобзар, М. Тайчинов на шпальтах популярного видання (серія “Бути громадянином”) у праці “Личность и ее становление” визначили такі основні шляхи формування особистості:

- суспільно корисна діяльність – основний напрям у вихованні школярів засіб формування потреби в соціально необхідній праці;
- виховання в учнів моральної відповідальності за виконану роботу;
- формування світогляду відповідальної життєвої позиції учнів;
- накопичення морального досвіду у системі багатопланової діяльності учнів – важлива умова формування їхньої соціальної активності;
- виховання відповідального і бережливого ставлення до природи;
- свідоме додержання моральних норм і правил у спілкуванні підлітків поза школою;
- співдружність у виховному колективі і розвиток підростаючої особистості.

Підкреслимо, що у цій праці вже набагато менше політизованої термінології. Автори Б. Кобзар і М. Тайчинов акцентують увагу на становленні особистості з погляду моральності, відповідальної життєвої позиції, колективної взаємодії [Кобзарь Б., Тайчинов М. Г. Личность и ее становление (серія “Быть гражданином”. – Київ, Молодь, 1990. – 168 с.).

Педагоги наголошують також на формуванні громадянського самовизначення. Адже воно щільно пов'язане з формуванням громадянської позиції особи як результативною стороною громадянського самовизначення, що розуміється як готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед державою, суспільством.

Зауважимо, що гостре невдоволення існуючим станом справ як у педагогічній науці, так і у шкільній практиці вилилось у потужний загальносоюзний педагогічний рух за назвою “педагогіка співробітництва”, в якому брали участь і українські педагоги О. Захаренко, В. Шаталов, М. Гузик, Т.Сірик та інші. Вони гостро критикували діючу систему освіти, розвиток педагогічної думки і “вимагали демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу, індивідуального підходу до дитини як повноцінної особистості, співпраці й співробітництва в процесі взаємодії учителя й учнів тощо” [Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. – К.: А.П.Н., 2003. – С. 64].

Педагоги критикували і посилення ідеологічного тиску на виховання особистості, утвердження в школі диктату й авторитаризму, висловлювали негативне ставлення до формування усередненої для всіх етносів радянської імперії мовно-культурної реальності, трансформації самобутніх і окремих культур в універсальну комуністичну ціннісну систему приписів, норм та ідеалів.

Зазначимо, що суспільне і політичне життя в Україні на цьому етапі було особливо активним. Центральною подією в суспільному житті республіки стали вибори (березень 1990 р.) народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад, важливою політичною подією – відкриття Других Всеукраїнських зборів Народного руху (жовтень 1990 р.). Головною метою діяльності Руху проголошувалося досягнення державної незалежності України та створення ненасильницькими засобами демократичної республіки. Деякі зміни відбувалися в трактуванні проблеми прав людини та нації. Поряд з вимогами забезпечити також громадянські права особи, з

урахуванням міжнародного досвіду, було сформульовано невід'ємні права народу: право на політичне самовизначення; право на вибір економічної й політичної системи; право на володіння своєю одвічною територією; право на самозбереження як етнічної спільноти через забезпечення пріоритету власної мови, національних традицій і звичаїв. Значна увага в програмі була приділена питанню національно-державного будівництва, розвитку громадянського суспільства, забезпеченню рівноправних міжнародних відносин з державами усього світу.

Зауважимо, що Україна належала до числа тих республік, де тоталітарна виробничо-владна конституція повністю впливала на соціальне середовище. В ній не залишилося матеріальних проявів дорядянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалось тільки відчуття національної окремішності, яке об'єднувало атомізоване комунізмом населення. Попри істотні регіональні відмінності, громадяни України відчували себе єдиним народом і проявили непохитну волю у прагненні суверенітету своєї республіки. Диктатура, якій неможливо було протистояти, нав'язувалася суспільству засобами ідеологічного тиску, пропаганди, виховання і освіти. За цих умов крах комуністичної системи міг відбутися тільки як саморуйнування. Це трапилося, коли виявилися вичерпаними внутрішні резерви системи, що суперечила природним інтересам людини.

Увечері 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради проголосила Акт незалежності України.

Але українське суспільство було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу. Рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовили на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування. На час проголошення республікою незалежності в суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися розуміння масштабу нових завдань, більшість населення не

визначила чітко свого місця в процесі державотворення. Перехід від “атомізованого” суспільства до громадянського не акцентувався. Це пояснюється тривалістю існування тоталітарного режиму на основній території України (три покоління), а також надзвичайними масштабами репресій, яких вона зазнала в ході радянзації.

Отже, з проголошенням незалежності України погляди на виховання громадянськості змінюються з догматично-політичних на державно-національні, але конкретної системи щодо їх втілення у виховний процес не визначається.

РОЗДІЛ II

АКТУАЛІЗАЦІЯ ДОСВІДУ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ У ПРОЕКЦІЇ НА СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ

Сьогодні, коли дефіцит громадянської культури усвідомлюється як одна з головних перешкод на шляху оновлення суспільства, громадянський розвиток особистості виступає одним із найактуальніших завдань сучасної школи. Українські педагоги прагнуть сьогодні відшукати і виробити методи та засоби виховання громадянина демократичного суспільства, що допоможуть молодим людям сформувати ціннісні орієнтації, оволодіти знаннями, які навчать їх орієнтуватись у складному світі політичних явищ, розуміти свою відповідальність перед суспільством і майбутніми поколіннями, захищати свої права і виконувати громадянські обов'язки, усвідомлювати і відстоювати особисту позицію, визначати форми своєї участі у житті суспільства, спілкуватися з демократичними інститутами, захищати і підтримувати закон і права людини. Цілком очевидно, що визначальними у вихованні громадянськості учнів повинні стати ідеї становлення громадянського суспільства, розбудови демократичної держави, утвердження української нації у своїй духовній єдності та моральній відповідальності за будівництво демократичної України. Вважаємо за необхідне, у цьому аспекті, акцентувати увагу на доцільності використання досвіду виховання громадянськості та перспективних (у контексті концепції громадянського виховання особистості) ідей розвитку громадянського виховання у сучасній виховній практиці. Безперечно, звернення до історичного досвіду громадянського суспільства і громадянського виховання, як зазначає у праці “Теоретико-методичні основи громадянського виховання учнівської молоді у загальноосвітніх навчальних закладах” науковець П. Вербицька, сприяє осмисленню сучасних проблем суспільного розвитку та

формулюванню першочергових завдань його удосконалення педагогічними засобами.

Проаналізована нами проблематика підтверджує той факт, що вітчизняна суспільно-педагогічна думка нагромадила немало *ідей*, підходів до визначення громадянськості; громадянського виховання тощо. Першочерговими громадянськими орієнтирами вважалось: 1) суспільство повинно складатися з вільних, економічно забезпечених індивідів, діяти на основі громадянської ініціативи та асоціації, поєднання приватних і колективних інтересів та розв'язання суперечностей і конфліктів між ними на засадах взаємоповаги, діалогу та компромісів, пошуку спільних цілей і завдань (М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, П. Юркевич, М. Пирогов, М. Драгоманов, П. Грабовський, С. Миропольський та ін.); 2) розвиток патріотичних якостей, формування правових цінностей, потребі до активних дій з метою вирішення існуючих проблемних ситуацій (Б. Грінченко, С. Єфремов, М. Рубінштейн, С. Сікорський, Я. Чепіга та ін.); 3) укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання у підростаючого покоління почуття обов'язку перед українською демократією (М. Грушевський, В. Винниченко, І. Огієнко, С. Русова, С. Сірополко та ін.); 4) формування дисциплінованого, політично (класово) свідомого, діяльного і відповідального громадянина – інтернаціоналіста (С. Ананьїн, Г. Гринько, В. Дурдуківський, О. Залужний, Я. Мамонтов, О. Попов, Я. Ряпо, М. Скрипник, Е. Яновська та ін.).

Зазначимо, що ретроспективний аналіз та виявлення перспективних ідей й концептуальних положень щодо громадянського виховання, дозволяє визначити можливі орієнтири його розвитку в сучасних умовах.

Безперечно, актуальною проблематикою сьогодні, є формування людини, здатною жити в громадянському суспільстві. Для цього потрібні вміння й навички, що визначають відношення до суспільства й демократичний клімат в середовищі свого спілкування, бажання й готовність здійснити соціально корисні дії, примножувати багатства країни. У цьому

аспекті одним із пріоритетів виховання повинна стати громадянськість. Як зазначає вчена О. Сухомлинська у роботі “Громадянське виховання: спадщина і сучасність” сучасні тенденції розвитку українського суспільства висунули на передній план педагогічного й всього громадського життя проблему громадянськості як якості суспільства і якості особистості.

Зауважимо, що вже у другій половині XIX століття відомий вітчизняний діяч К. Ушинський акцентував увагу педагогічної громадськості на тому, що національна свідомість людини, її любов до Батьківщини повинні складати моральну сутність особистості громадянина. В основі виховання громадянськості, на його погляд, повинна знаходитись ідея народності, що базується на особливостях національного менталітету, розвитку національної самосвідомості. В зміст громадянського виховання він включав виховання гуманності, правдивості, працелюбності, дисциплінованості, почуття суспільного обов’язку, при цьому головним завданням вважав, виховання патріотизму – найбільш сильного громадянського почуття. Такої точки зору дотримувалось багато вітчизняних діячів (М. Костомаров, М. Драгоманов, П. Грабовський та ін.) які розглядали громадянськість як засіб досягнення мети нації.

До 1917 року питання виховання громадянськості розглядалося в контексті загальновиховної ідеї такими визначними педагогами, як П. Каптерев, С. Сікорський, М. Рубінштейн та ін. Вони вважали, що школа може правильно розвиватись, жити правильним життям лише при єдиній умові, якщо вона служить справі виховання людини. А оскільки в реальному житті людина є громадянином свого народу і діячем у суспільстві, то школа повинна, виховуючи людину, виховувати і громадянина. Громадянин не повинен знищувати людину, а людина – громадянина.

Українські педагоги та діячі освіти початку XX століття пов’язували громадянськість з національним вихованням, що було викликано ідейними, ідеологічними та соціальними чинниками (М. Грушевський, В. Винниченко та ін.).

У 20-х роках ХХ століття ідеї громадянського виховання розглядались у контексті соціального виховання (Я. Мамонтов, Е. Равич-Щербо, В. Дюшен, М. Міронов та ін.). Соціальна теорія виховної діяльності обґрунтовувала відповідні ціннісні орієнтири та ідеали.

Починаючи з 30-х рр. і по 90-і рр. в Україні, як і в Радянському союзі в цілому ідеї громадянського виховання замінюються ідеями ідейно-політичного виховання. Виховний акцент робиться на формуванні комуністичного світогляду при якому відбувається нівелювання громадянсько-демократичних ціннісних орієнтирів. Винятком можна назвати працю В. Сухомлинського “Народження громадянина” (Київ, 1970). Так, в організації громадянського виховання, на погляд відомого педагога, необхідне комплексне розв’язання таких завдань (доцільність яких, вважаємо, не викликає сумніву і на сучасному етапі педагогічної діяльності):

- озброєння учнів науково обґрунтованим обсягом ідейно-громадянських знань, світоглядних ідей і понять як основою формування ідейно-громадянських поглядів. При цьому важливу роль відіграє не просто засвоєння знань, а перетворення їх на ідейні переконання учнів;

- залучення школярів до активної суспільно-корисної діяльності, конкретних трудових справ;

- розвиток таланту, здібностей особистості в їх найповнішому обсязі.

Громадянськість, за В. Сухомлинським, це джерело переконань, думок і почуттів людини. Особливу увагу видатний педагог приділяв гуманістичній спрямованості громадянського виховання, його органічному взаємозв’язку з розвитком творчих задатків особистості. Розробляючи теоретичні і втілюючи практичні ідеї громадянського виховання, В. Сухомлинський переконував, що з розвитком індивідуальних якостей особистість найбільш повноцінно реалізує свої можливості в діяльності, корисній для суспільства. Досліджуючи природу взаємодії ідейних і моральних спрямувань у процесі становлення громадянськості, В. Сухомлинський підкреслював, що без розвитку таких рис, як працелюбність і чесність, скромність і ввічливість,

повага до старших і піклування про молодших, не може бути й мови про вироблення більш складних моральних норм і громадянських якостей особистості.

Акцентуємо увагу на тому, що у змісті книжок, які читають підлітки і юнацтво, на думку педагога, повинні домінувати такі ідеї (вважаємо, що і в умовах сьогодення вони також актуальні й доцільні):

- сенс людського життя – в служінні народові, Вітчизні, високим ідеалам;

- вірність Батьківщині, непохитність і мужність у боротьбі за її могутність – вища доблесть, в ім'я якої справжня людина долає будь-які труднощі;

- змалку людина повинна вчитися керувати своїм розумом і волею;

- розум людини могутній і непереможний, він велика сила і велике багатство, готуйтеся служити Вітчизні розумом, думкою, творчістю.

Зауважимо, що, незважаючи на ідеологізовану та політизовану педагогіку, тенденції до догматизації духовного й морального життя, що обмежували появу й поширення нових ідей, В. Сухомлинський уперше в радянській педагогіці порушив і розвинув такі складні питання, як розвиток і формування свідомості особистості, вибір роду діяльності, проблеми громадянськості з позицій гуманізму.

Ці напрацювання в галузі громадянського виховання, про які йшлося вище – частина нашої вітчизняної традиції, і їх не можна відкидати, ігнорувати, зовсім не брати до уваги в сучасних підходах до громадянського виховання підростаючого покоління.

Реалії сучасної виховної ситуації, на наш погляд, підтверджують фактор доцільного впровадження у процес виховної діяльності ідей громадянськості, що ґрунтуються на *принципах* зв'язку виховання з життям (виховна діяльність орієнтує учнів на узгодження їх життєдіяльності з життям суспільства); культуровідповідності (органічний зв'язок з історією народу, його мовою, традиціями, забезпечення духовної єдності поколінь); етнізації

(наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина); народності (єдність загальнонародського і національного).

Актуальними, і в умовах сьогодення, залишаються *ідеї виховання громадянськості*, що розглядалися вітчизняними діячами у контексті національних інтересів; суспільних прагнень; державотворчих устремлінь та соціально значущих ціннісних орієнтирів.

Ідеї виховання громадянськості особистості, що переважали у розглянутий період, сьогодні, мають своє логічне продовження. Зазначимо, що такі характеристики громадянськості, які акцентувались у педагогічних поглядах вітчизняних діячів, свідчать про визначальну роль світогляду особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною. Сучасні дослідники (І. Бех, М. Боришевський, О. Сухомлинська, М. Евтух та ін.), як і вітчизняні діячі минулого (М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Русова, І. Огієнко та ін.) розглядають громадянськість як реальну можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграцію в культурні й соціальні структури суспільства.

Так, науковці О. Сухомлинська, М. Боришевський, І. Тараненко, С. Рябов, К. Чорна, що розробили концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності акцентували увагу педагогічної громадськості на тому, що громадянськість є багатоаспектним поняттям. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади.

Зазначимо, що *напрями розвитку ідей громадянського виховання*, які домінували у теорії виховання у аналізованій нами період, і сьогодні, актуалізуються збагатившись інноваційними підходами у працях багатьох

дослідників цієї проблематики. До *основних* напрямів розвитку ідей громадянського виховання відносимо:

– *патріотичний* (формування громадського обов'язку перед суспільством; створення високого ідеалу служіння рідному народові; виховання шанобливого ставлення до рідної мови, культури, традицій; любов і відданість батьківщині, прагнення захищати її інтереси);

– *національний* (формування національної свідомості й самосвідомості; усвідомлення етнічної спільності та національних цінностей і потреб);

– *правовий* (усвідомлення прав, обов'язків, ставлення до закону, інститутів влади; формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки);

– *соціальний* (визначення й усвідомлення ієрархії соціальних цінностей; формування соціальної поведінки).

Зокрема, як одна з провідних у теорії виховання в другій половині ХІХ століття актуалізується ідея патріотичного виховання. Так, головне завдання, яке ставить у своїх працях відомий педагог К. Ушинський (“Про народність у громадському вихованні”, “О нравственном элементе в русском воспитании”, “Общий взгляд на возникновение наших народных школ”, “Человек как предмет воспитания”) це – розвинути в учнів почуття патріотизму. Саме в цьому педагог бачить ту велику силу, яка здатна відстояти самостійність і незалежність країни, забезпечити їй рух уперед й в економічному, й в культурному, й в суспільно-політичному відношенні.

Зазначимо, що у виховних поглядах вітчизняних діячів підкреслювалась ідея, що “вірно” поставлене виховання є одночасно й патріотичне, й громадянське, й національне виховання. Адже воно по необхідності реалізується у відповідності з традиціями і морально-духовними цінностями народу, соціокультурним досвідом суспільства.

Пріоритетними у виховних поглядах відомих національних діячів М. Грушевського, С. Русової, Я. Чепіги та ін. було формування в учнів таких якостей, як: любов до Батьківщини; гуманність, правдивість, працелюбність,

дисциплінованість, почуття відповідальності (“Про українську мову і українську школу”, “Ідейні підвалини школи”, “Ґрунтовні принципи нормальної школи” та ін.). Безперечно, що першочергове значення надавалось національним цінностям, що в цьому контексті означали: працелюбність, любов до природи, естетизація дійсності, терпимість, висока моральність, почуття обов’язку і відповідальності, мужність, активність, піклування про захист держави. У цьому аспекті, відомий радянський педагог В. Сухомлинський відзначав: “Справжнє громадянське виховання починається там, де ідея і особиста праця – піт, мозолі, зливаються воєдино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею. Я твердо переконаний, що цим святим для кожної людини повинна стати праця, одухотворена високою ідеєю. Це така ж святиня, як і обов’язок перед полеглими за наше щастя. Коли я вдумуюсь у слова патріотизм, Батьківщина, громадянин – ці слова завжди зв’язуються в моєму уявленні з трьома іншими поняттями: народ, труд, хліб. Це три могутні корені громадянськості”.

І сьогодні, на наш погляд, *актуалізація патріотичних цінностей у формуванні державотворчих устремлінь молоді* є одним із визначних орієнтирів виховання громадянськості у сучасній виховній практиці. Формування патріотичних цінностей і почуттів означає створення високого ідеалу служіння рідному народові, готовності до героїчного подвигу в ім’я процвітання і незалежності України. Учні повинні усвідомити наступні поняття:

- Земля – спільний дім людства;
- Батьківщина – унікальна, єдина, дана долею що дісталася від попередніх поколінь, яку треба берегти і захищати від негативних по відношенню до неї проявів; примножувати її багатства;
- Громадянин – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, у якій вона наділена відповідним юридичним статусом, що є підставою для користування певними правами, а також дотримання обов’язків.

Підкреслимо, що патріотичне виховання нерозривно пов'язане з підготовкою молоді до захисту Батьківщини. В першу чергу, це систематична і цілеспрямована діяльність з формування у майбутніх громадян високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй державі, готовності до виконання громадянського обов'язку і конституційних обов'язків по захисту інтересів Батьківщини. Саме з патріотизмом органічно поєднується національна свідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації:

- вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє;
- волю до праці на користь народу;
- вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку;
- систему вчинків які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Сьогодні, слід акцентувати увагу на необхідності і важливості *поглиблення знань з історії української державності й громадянства, ознайомлення з патріотично-державницьким спрямуванням попередніх поколінь українців, усвідомленням незнищенності, її народу і культури своєї національної приналежності, готовності до трудового й героїчного подвигу в ім'я України.* Учнівська молодь повинна усвідомлювати, що поняття “патріотизм” включає:

- почуття прихильності до того місця, де людина народилася і виросла;
- поважне ставлення до рідної мови;
- турботу про інтереси Батьківщини;
- прояв цивільних почуттів і збереження вірності Батьківщині;
- гордість за соціальні і культурні досягнення своєї Батьківщини, відстоювання її свободи й незалежності;
- поважне ставлення до історичного минулого держави, звичаїв і традицій свого народу;
- прагнення бути корисним своїй Батьківщині.

Зазначимо, що безперечно доцільною у виховній діяльності, є *популяризація національної ідеології*, в основі якої лежить служіння Україні, втілюється прагнення кожного громадянина до державності і соборності; готовності до захисту України, глибоке розуміння громадянського обов'язку у будь-який час стати на захист Батьківщини. Саме у цьому контексті розглядали проблематику виховання громадянськості відомі національні діячі І. Франко, М. Грушевський, В. Винниченко та ін.

Підкреслимо, що національна ідея – це певний механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що мають єдину історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє. Це – відображення нацією свого місця на планеті та перспектив власного розвитку. Для нас, в першу чергу, це ідея вільної, процвітаючої, могутньої України, демократії, правової держави, вільного розвитку людини і суспільства.

Безперечно, як зазначають сучасні вчені, національна ідеологія допомагає певною мірою конкретизувати зміст національної ідеї: в економічній, правовій та етичній сфері (В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко та ін.). Цілком очевидно, що національна ідеологія повинна бути закладена в процес освіти і політичної соціалізації, в її цілеспрямованому аспекті (політичне навчання і виховання). Важливо, щоб в сучасних підручниках була закладена національна ідея і її практичне, розгорнуте втілення – національна ідеологія. Це – вільна Україна, вільна людина, вільне суспільство і демократична правова держава як гарант їх волі.

Підкреслимо, що в моральний кодекс патріота завжди включались такі *критерії* як: любов до Батьківщини, відданість їй, бажання своїми діями послужити її інтересам (М. Грушевський, І. Франко, С. Сірополко, І. Огієнко та ін.). Акцентувалась увага, що патріот відчуває любов до своєї Батьківщини, а громадянин усвідомлює свої обов'язки перед нею. Саме у такому аспекті розглядають дану проблематику й сучасні педагоги (І. Бех, В. Бондар, М. Євтух, Т. Говорун, О. Сухомлинська та ін.), акцентуючи увагу на тому, що виховання громадянина має бути спрямоване передусім на

розвиток патріотизму – любові до свого народу, до України. Важливою якістю українського патріотизму, на погляд вчених, повинна стати турбота про благо народу, сприяння становленню й утвердженню України як правової демократичної держави, готовності відстоювати її незалежність.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Прагнучи розвивати і зміцнювати “демократичну, соціальну, правову державу” (Конституція України), сучасні педагоги намагаються наповнити ідеями громадянського виховання зміст і форми діяльності сучасної школи. Успіх у здійсненні політичних, економічних, соціальних і духовних перетворень в Україні значною мірою залежить від того, як швидко вкоріняться і наскільки глибоко проникнуть у свідомість усіх без винятку членів суспільства принципи та інститути демократії. Про важливість цього аспекту діяльності наголошував у праці “На порозі нової України” відомий український діяч М. Грушевський. Вчений підкреслював, що справа розбудови української демократичної держави не може увінчатися успіхом без культивування республіканського героїзму, спартанської простоти і благородства духу, соціальної справедливості, непримиримого ставлення до протекціонізму і бюрократизму, до гонитви за розкошами і збагаченням за всю ціну. Тільки пріоритет прав кожної людини, на переконання М. Грушевського, незалежно від її віри чи національності, може бути запорукою високого рівня демократії. Укріплення ідеї української демократичної державності розглядалося вченим як вагомий фактор впливу на розвиток громадянської свідомості.

Цілком очевидно, що сучасна школа покликана виробити в кожного громадянина цінності, без яких неможливе функціонування демократії.

Трансформація цінностей і сенсу демократії від одного покоління до іншого може забезпечити умови для стійкого розвитку українського суспільства.

Виховання й навчання майбутніх громадян демократичного суспільства означає формування у них розуміння системи державного управління, набору цінностей, уяви про суспільство, в якому вони проживають, і способу життя. У цьому аспекті, як і у попередні історичні періоди, важливо використання таких навчальних предметів, як історія, суспільствознавство, географія, етика, література, українознавство, філософія, правознавство тощо.

Зазначимо, що винятково важливе значення щодо поглиблення громадянської культури поведінки школярів належить правознавству. Підкреслимо, що ще у 1907–1908 рр. ХХ століття науковцями М. Ясинським та І. Демченко у “Звіті” корисності та необхідності проведення у середніх школах предмету “Законознавство” акцентувалась увага на його виховній значущості. Відзначалось, що законознавство не тільки відповідає на питання що цікавлять молодь, але й, в першу чергу, дає ґрунтовну інформацію про державу, її устрій, існуючи у ній відношення. Крім цього, важливе виховне значення предмету обґрунтовувалось у аспекті поваги до самої ідеї права, принципу законності, яке і повинно бути в основі життя людської спільноти.

Актуальною залишається ця проблематика і на сучасному етапі. Так, в умовах сьогодення українські вчені констатують, що визначальною характеристикою громадянської зрілості як результату громадянського виховання є розвинута правосвідомість – усвідомлення своїх прав, свобод, обов’язків, ставлення до закону, до державної влади. Правосвідомість охоплює знання, почуття, волю, уяву, думку і сферу духовного досвіду особистості.

Основою правосвідомості особистості є усвідомлення, що головне завдання України як цивілізованої держави – захист соціальних інтересів, прав і свобод своїх громадян. Свобода і незалежність особистості є умовою безпеки і розквіту України. Тому ніхто не повинен бути поза системою захисту, турботи і сприяння. Водночас держава має гарантувати кожному

реальну можливість працювати і творити за своєю вільною ініціативою. Права людини абсолютні, інтереси держави й суспільства відносні. Правова держава додержує верховенства закону, якому підкоряються всі його органи, а також громадські організації і окремі особи. Щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний добровільно додержувати чинних законів, знати не лише свої права, а й сприймати їх як свої обов'язки. В цьому діалектика взаємовідносин прав і обов'язків, головна суть виховання правосвідомості.

У цьому аспекті, не викликає сумніву доцільність та необхідність *ознайомлення з правовою культурою* як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи людини, інші найважливіші соціальні цінності.

Вважаємо, що до основних завдань правового виховання, на сучасному етапі, необхідно віднести:

- оволодіння вихованцями законів і нормативних актів України та їх усвідомлення;
- систематичне інформування вихованців з поточних і актуальних правових питань;
- формування у них правової свідомості;
- прищеплення їм поваги до правових норм, принципів законності, розуміння необхідності їх дотримання;
- ознайомлення вихованців з правовими нормами, які стосуються правових основ їхньої діяльності;
- вироблення у вихованців навичок і вмінь правової поведінки;
- формування почуття нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, залучення вихованців до посильної участі у боротьбі з негативними явищами, які мають місце у життєдіяльності колективу;
- подолання у свідомості окремих вихованців помилкових уявлень, негативних звичок і навичок поведінки, які формувалися під впливом негативних явищ.

Зауважимо, що правове виховання, безперечно повинно бути спрямоване на прищеплення вихованцям поваги до Конституції України, її державних символів (герба, прапора, гімну), прав і свобод людини і громадянина. Воно також має озброїти їх знаннями законів України і свідомого їх дотримання у професійній і повсякденній поведінці; формувати активну протидію особам та установам, що порушують закони, завдають збитків державі, зазіхають на територіальну цілісність і незалежність України.

Зазначимо, що надзвичайно важливого виховного значення, на початку ХХ століття, у аспекті громадянської проблематики, набув предмет “пропедевтика”. Підкреслимо, що і в умовах сьогодення, цей аспект діяльності визначається сучасними науковцями актуальним і доцільним. Так, вчений М. Рагозін у праці “Принцип інтеркультурності у викладанні прав людини: деякі проблеми пропедевтики” констатує, що досягнення мінімального рівня розвитку здатності до самостійного судження в галузі прав людини – це мета того етапу у викладанні прав людини, який ми називаємо пропедевтичним. Завдання пропедевтики – розбудити і сприяти розвитку в учнів моральної рефлексії, направленої на визнання і повагу гідності людини, розпізнавання принижуючих людську гідність упереджень, передсудів, стереотипів. На переконання М. Рагозіна, нерозвинена моральна свідомість, відсутність чуття власної гідності і гідності іншої людини, моральна глухість, не пробуджена совість учня – це камінь, на якому зерна прав людини навряд чи дадуть сходи. Тому пропедевтика – необхідний етап і компонент у викладанні прав людини.

Безперечно, акцентування громадянських виховних орієнтирів, що обґрунтовувались вітчизняними діячами з точки зору доцільності і необхідності, і в умовах сьогодення, збагатившись науковою думкою носять актуальний характер. Сьогодні, педагогічна громадськість має можливість виявити й застосувати у виховній практичній діяльності ті ідеї громадянського виховання, які найбільше відповідають сучасним виховним

тенденціям. Виховні концепції педагогів минулого, з умовою їх критичної переоцінки, дають можливість сучасним дослідникам визначити найбільш перспективні шляхи розвитку громадянського виховання в сучасній Україні.

Так, домінуючою виховною концепцією педагогів 20-х рр. ХХ століття, була концепція соціального виховання дітей і молоді яка разом з тим асоціювалась із громадянським вихованням. Соціальні ідеї формування громадянського світогляду школярів набули в означені роки пріоритетного значення (С. Ананьїн, Г. Гринько, А. Гендрихівська, А. Гурарій, О. Дойніков, В. Дурдуківський, В. Дюшен, О. Залужний, Т. Лубенець, Я. Мамонтов, О. Музиченко, О. Попов, Я. Ряппо, М. Скрипник, Я. Чепіга, Е. Яновська та ін.). Громадянське формування особистості розглядалось у контексті соціального виховання, метою якого було засвоєння особистістю елементів суспільного досвіду, соціальних норм і цінностей. В умовах сьогодення, на наш погляд, очевидною є важливість розуміння учнями, що соціальні права і свободи людини – це конституційні права та свободи людини і громадянина, які передбачають можливості особи користуватися соціальними благами у сферах соціального виробництва, трудової діяльності, охорони здоров'я, відпочинку і закріплені вони у відповідних статтях Основного закону. Школярі повинні усвідомити, що соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні не є другорядними, адже саме матеріальні умови (проживання, медичне обслуговування, соціальне забезпечення) великою мірою визначають якість життя сучасної людини. Без цих прав неможливо забезпечити гідність людської особистості. Майбутні громадяни повинні бути обізнані з тим, що загальна декларація прав людини проголошує, що кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і здійснення прав, необхідних для підтримання її гідності і вільного розвитку її особистості, прав в економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль та відповідно до структури і ресурсів кожної держави. При цьому, гармонізація законодавства України завжди буде

запорукою успішного розв'язання проблем реалізації соціальних прав і свобод громадян.

Зауважимо, що в сучасній виховній практиці, педагогічна громадськість акцентує увагу на важливості *усвідомлення соціальних прав і свобод* що забезпечується в усіх сферах життєдіяльності людини і громадянина: політичній, екологічній, соціальній, економічній, культурній; дотримання Конституції України, дбайливе ставлення до національних багатств і рідної природи. Безперечно важливим, на наш погляд, є *акцентування активної життєвої позиції* на основі усвідомлення громадянської гідності, обов'язку і відповідальності, що означає переживання людиною позитивного ставлення до самої себе і вимога нею такого ж ставлення від інших з огляду на цінності своєї держави; усвідомлення і переживання своєї багатосторонньої залежності від держави, інтеріоризація тих завдань, які поставила перед нею держава, і які вона повинна реалізувати в своїй діяльності; переживання відповідності наслідків власної діяльності громадянського обов'язку.

Цілком очевидно, що ефективним засобом навчання демократії в учнівському колективі може бути набутий досвід в учнівському *самоврядуванні*. Про важливість цього аспекту, в 1923 році, у праці “Дитяче шкільне самоврядування” наголошував відомий український педагог В. Дурдуківський. Залучення вихованців до самоврядування, на погляд багатьох сучасних дослідників, є одним із найдоцільніших способів формування активу в групі (І. Бех, С. Карпенчук та ін.). Щоб підвищити ефективність учнівського самоврядування у формуванні колективу, на погляд вчених, важливо створити такі умови: надати самоврядуванню більшої самостійності; надати самоврядуванню вихованців реальних прав і обов'язків; поважати самостійні рішення учнівського колективу та його органів; відбирати до самоврядування найавторитетніших лідерів.

Підкреслимо, що вагомий внесок в розробку теорії й практики формування колективу вніс відомий український педагог А. Макаренко. Саме йому належать такі закони і принципи: закон паралельної дії (передбачає не

тільки пряму дію педагога на особистість як члена колективу, а й опосередковану дію на неї через громадську думку колективу. Колектив сам виступає суб'єктом виховання, носієм виховної дії); закон розвитку (руху) колективу (діє через постановку нових цілей, завдань, оптимізацію колективних взаємин, постійну динаміку якісних змін у колективі); принцип перспективних ліній (полягає в організації нових перспектив колективної діяльності, які захоплюють увесь колектив і кожного його члена, стають стимулом подальшої діяльності); принцип педагогічної доцільності (зміст життя, діяльності й спілкування в колективі обумовлені цілями та завданнями виховання); принцип відповідальної залежності (характеризує систему взаємин між членами колективу, їх взаємодопомогу, відповідальність за спільну справу); принцип зміцнення позитивних традицій (це усталені форми колективного життя, які емоційно втілюють норми, звички та бажання вихованців). Зазначимо, що важливість виховної ролі колективу обґрунтовується і багатьма сучасними педагогами. Так, на думку науковця М. Фіцули, виховна роль учнівського колективу підвищується за таких умов: розумне поєднання педагогічного керівництва зі створенням умов для прояву вихованцями самостійності, ініціативи, самодіяльності; колектив вступає у відносини співпраці з вихованцями; контроль за діяльністю членів колективу переходить у самоконтроль; колектив навчився терпляче ставитися до недоліків його членів, прощати необдумані дії, образи; адекватність ролей членів колективу своїм реальним можливостям; своєчасне педагогічне втручання у формування стосунків між членами колективу; створення тимчасових об'єднань з переведенням до них вихованців, у яких не склалися нормальні стосунки в первинному колективі; зміна характеру та видів колективної діяльності, що дозволяє вводити учнів до нових стосунків.

Як зазначав, у своїй праці “Учення про колектив” у 1928 році відомий український педагог О. Залужний, великого значення у формуванні колективу повинно належати цілеспрямованій роботі педагога, що дозволяє

залучити вихованців до різнопланової діяльності та виявити їх ініціативність і творчість.

Залучення вихованців до самоврядування, *оптимізація* колективних взаємин, *зміна характеру та видів колективної діяльності*, що дозволяє вводити учнів до нових стосунків акцентується у сучасній виховній діяльності з точки зору доцільності й необхідності.

Актуальним, на сучасному етапі, є відродження громадсько-політичних клубів старшокласників, дискусійних центрів, шкільних журналів та газет, наповнених принципово новим змістом, що дасть можливість школярам набути важливого досвіду участі в громадському житті, навчитись приймати важливі рішення, вибирати лідерів, делегувати частину прав окремим органам чи особам.

Результативність громадянського виховання, безперечно, великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді. На важливість цього аспекту виховної діяльності звертала увагу видатна українська просвітителька С. Русова. Сучасні науковці у “Концепції громадянського виховання” констатують, що значною мірою ефективність громадянського виховання залежить саме від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації. Серед методів і форм громадянського виховання пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: ситуаційно-рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації тощо. Крім цих методів, підкреслюється доцільність використання також і традиційних: бесіди, диспути, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, самостійне рецензування тощо. Науковці підкреслюють, що

застосування наведених форм і методів громадянського виховання покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові норми, що передбачають вироблення вмінь міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмінь та навичок адаптації до нових суспільних відносин адекватної орієнтації, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізуватися тощо.

На погляд вчених М. Боришевського, О. Сухомлинської та ін. актуальною залишається проблематика формування зрілої особистості-громадянина, духовна сфера якої включає таку систему цінностей і ціннісних орієнтацій: утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, власної гідності, взаємоповаги, відповідальності, принциповості, працелюбності. Ставлення до праці не лише як засобу забезпечення матеріального достатку, а й усвідомлення благотворного впливу праці на людину, на розвиток її здібностей, волі, характеру – як невичерпного джерела натхнення, мук і радощів творення, творчих злетів, як можливості працею дарувати щастя собі, рідним, близьким незнайомим, Батьківщині. Уважне ставлення до думок, поглядів інших людей, намагання зрозуміти їх, відшукати зерно правди та істини в міркуваннях опонента; екологічна вихованість. Усвідомлення неоціненого значення навколишнього природного середовища в житті людини, бережливе ставлення до природи, потреба захищати її від незрозумілих і небезпечних утручань людини в об'єктивні закономірності життя природи. Здатність до естетичного сприймання природних явищ, до усвідомлення благотворного впливу на почуття, життєсприймання людини; відчуття себе часткою природи, усвідомлення особистої відповідальності за неї; правова вихованість, законслухняність, володіння правовою культурою. Свідоме та відповідальне ставлення до прав та обов'язків громадян відповідно до державного законодавства. Активна протидія правовому нігілізму. Повага до

Конституції, державних символів, їх активний захист від будь-яких посягань з боку несвідомих членів суспільства; усвідомлення неоціненого значення віри людини у вищу ідею, у безсмертя, незнищенність душі людської, всього того, що людина створила протягом свого життя – як символ людського в Людині, як можливість збагнути сенс самовдосконалення і творення себе задля осягнення найвищої, достойної людської гідності мети – служити людині, народові, Вітчизні і знаходити в цьому справжнє, людське щастя; патріотизм як самовіддана любов до рідної землі, її народу, держави. Вболівання за долю Батьківщини. Потреба віддавати всі свої сили, талант служінню співвітчизникам. Почуття відповідальності за сучасне і майбутнє нації, держави як реальний вияв громадянського обов'язку; інтерес до історії рідного краю, його минулого. Прагнення збагнути як величні, героїчні моменти його історії, так і причини трагічних занепадів, страждань народу. Шана до видатних людей, героїв нації, які жертвовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножуючи внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації; діяльна участь у збереженні та примноженні традицій народу, його культури, мистецтва, науки. Усвідомлення неоціненого значення мистецтва, літератури в житті людини, естетична вихованість; розвиненість естетичних смаків, уподобань, уміння відрізнити справжню, благородну красу від вульгарності; усвідомлення неоціненого значення у житті людини рідної мови, в якій на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання, віра та воля. Бездоганне володіння державною мовою, активне сприяння її функціонуванню в усіх сферах суспільного життя, на всій території держави; розвинена національна свідомість та самосвідомість, що є важливою складовою цілісної системи духовності людини та проникає в усі сфери її життєдіяльності. Національна гідність у поєднанні з шаною до всіх етносів, які є патріотами і, як громадяни, самовіддано служать Батьківщині.

Зазначимо, що в умовах сьогодення безперечно доцільною є *практична спрямованість* усіх компонентів виховання громадянськості задля

досягнення єдиної мети – підготовки молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, визнання й прийняття цінностей, що є головними і визначальними для суспільства.

Отже, узагальнення результатів дослідження з погляду *перспективності* набутого досвіду продовжують бути актуальними в умовах сьогодення. До таких аспектів відносимо: популяризація українознавчих основ виховання особистості; усвідомлення соціальних прав і свобод; аргументація культурологічного підґрунтя громадянської свідомості; популяризація національної ідеології, в основі якої лежить служіння Україні, втілюється прагнення кожного громадянина до державності і соборності; готовності до захисту України, глибоке розуміння громадянського обов'язку у будь-який час стати на захист Батьківщини; доцільність ознайомлення з правовою культурою як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи людини, інші найважливіші соціальні цінності; акцентування активної життєвої позиції та здорового способу життя; формування життєвої компетентності, соціально-значущих ідеалів і ціннісних орієнтацій; залучення вихованців до самоврядування; поєднання педагогічного керівництва зі створенням умов для прояву вихованцями самостійності, ініціативи, самодіяльності; адекватності ролей членів колективу своїм реальним можливостям, зміна характеру та видів колективної діяльності, що дозволяє вводити учнів до нових стосунків; оптимізація колективних взаємин; бережливе ставлення до продуктів людської праці; необхідністю громадянознавчих основ суспільних дисциплін; важливість практичної спрямованості усіх компонентів виховання громадянськості.

РОЗДІЛ ІІІ

КЛЮЧОВІ ПОЗИЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО ФОРМУВАННЯ МОЛОДІ У ВИЩІЙ ШКОЛІ.

Сьогодні, коли ми акцентуємо увагу на актуальності громадянської проблематики у ВНЗ першочерговим питанням виступає не тільки громадянська зрілість й мудрість самої педагогічної громади, а саме її *можливість і вміння* формувати громадянський світогляд студентської молоді. Тому, вважаємо за доцільне підкреслити важливість грамотного, виваженого, продуманого підходу до даного аспекту діяльності. В умовах сьогодення ігнорування соціально-громадянської компетентності науково-педагогічних працівників вищів неприпустимо.

Викладач сучасного вищого навчального закладу не тільки виконує свої обов'язки по передачі знань, вмінь та навичок, але й дбає про розкриття *потенційних* можливостей студентської молоді, серед яких визначення рівня громадянської свідомості, мислення та вчинків займає одне з провідних місць. Аргументація першочерговості громадянського аспекту процесу виховання безперечно не перебільшена. Адже, саме коли громадянський світогляд сформований і громадянин (студент) займає у цьому контексті принципові позиції його відношення до моральних, духовних, національних, патріотичних, екологічних, економічних та ін. напрямків власної життєдіяльності буде розглядатися ним у аспекті корисності для держави, громадянином якої він є. На тлі сьогоденішніх реалій *громадянсько-політичне виховання* студентства розглядається з точки зору удосконалення даного напрямку діяльності. Мета цього удосконалення полягає у вмінні орієнтуватися, визначатися та робити власні неупереджені політико-соціальні висновки; відчувати гордість за свій громадянський внесок у справу консолідації нації; розбудову держави; реформування тощо.

Викладачу ВНЗ необхідно давати студентству не тільки можливість самовиражатися, але й реалізовувати власні мрії й плани у практичній

площині; формувати громадянина, якій відчуває бажання бути відданим народові, Батьківщині.

Вважаємо за доцільне зазначити, що найбільш загальним показником *честі і гідності* громадянина і є його відданість народові й Батьківщині. Молоді люди повинні розуміти, що вони плоть від плоті свого народу. Володіючи високо розвинутим почуттям честі і гідності вони всі свої сили, знання й уміння віддають учням, живуть долею Батьківщини, проходять найтяжчими її стежинами із нездоланим прагненням зробити її кращою і міцнішою. Все це викладач здійснює через свою професійну діяльність, формуючи честь і гідність молодих поколінь. І хоча можливо, що результати своєї діяльності побачать не відразу, але розуміння того, що їх учні гідні називатися патріотами дає повне право викладачу на почуття гордості і за свою професію, і за своїх учнів.

Зауважимо, що *гордість* – це вияв честі і гідності особистості, це глибоке почуття самоповаги, відмова від компромісів, вірність власним поглядам. Це – обов'язкова властивість цілісної натури. Гордість спонукає людину зростати духовно і морально, не дозволяє кривити душею і намагатися бути іншим. Як констатує у своїй роботі “Педагогічна етика” Г. П. Васянович “Бути гордим і гідним – це властивість вільної людини. Пристосуванець, кар'єрист, користолюбєць не здатний бути справжнім патріотом” [С. 234].

Підкреслимо, не можна допускати розвитку, у сучасному студентському середовищі таких негативних рис, як *заздрість та відсутність скромності*. (Наголосимо, що заздрість – це один із психологічних процесів і той же час одне із сильних переживань, яке набуваючи характеру соціальної установи здатне виявляти себе в особливому типі негативної соціальної поведінки). Як підкреслює Г. П. Васянович сьогодні вже відомо, скільки страждань, приниження гідності зазнали такі відомі освітяни, педагоги, як І. Стешенко, П. Христюк, С. Сірополко, П. Холодний, І. Огієнко, Г. Гринько, М. Скрипник та багато інших, не лише з огляду системи, в якій їм довелося працювати, але

й тому, що цих творчих, здібних, високогуманних людей переслідувала посередність керована всеохоплюючою заздрістю. Наголосимо, що знецінюють честь і гідність особистості не лише заздріщі, але й відсутність скромності. (Зазначимо, що скромність – це сутнісна моральна якість людини, яка усвідомлює свою гідність, це – показник її моральної висоти і загальної культури). Скромність завжди зобов'язує людину чуйно прислухатися до думки інших, допомогти їм і вчитися у них, бути вимогливим до себе і сміло визнавати свої помилки.

Зауважимо, що надзвичайно важливим компонентом гідності і честі особистості громадянина є *дотримання слова*. Адже, моральна потреба звичка дотримуватися слова яскраво свідчить про духовну досконалість людини, її порядність, надійність. Молодь повинна розуміти, що дотримання слова – це акт самозобов'язання людини не лише перед іншими, але передусім перед собою. Порушення обіцянок, зобов'язань свідчать про моральну фальш особистості, її лицемірство, професійний формалізм. Але кожен педагог повинен пам'ятати, що не можна очікувати правди, чесності від учнів, як що він сам не дотримується слова.

Підсумовуючи вище зазначене підкреслимо, що честь і гідність особистості громадянина характеризують її моральну самосвідомість, основними функціями якої є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб'єктивності. Моральні орієнтири, безперечно, впливають на формування громадянського сприймання у контексті духовного позитивізму. А це дає додатковий стимул до удосконалення ціннісних орієнтирів громадянськості.

Наголосимо, що діяльність педагога відбувається завжди в умовах певного середовища. Проте соціальне середовище зумовлює діяльність суб'єкта лише в тенденції. Вияв її значною мірою залежить від того, яким є характер наявних стосунків, моральних відносин, що склались і функціонують у тому чи іншому колективі. Водночас, і сама особистість у процесі діяльності, самореалізації корегує ці стосунки, відносини, виступає їх

творцем. Отже, моральні відносини як вид суспільних відносин становлять таку сукупність соціальних зв'язків і залежностей, у яких визначальним є взаємодія людей і соціальних спільнот, що базуються на загальноприйнятих моральних цінностях і спрямована на дотримання суспільного й індивідуального блага і користі, на гармонізацію умов морального прогресу та якості громадянських відносин.

Нині визріла нагальна потреба пошуку й утвердження нових способів життя, які б відповідали справді людським цілям, громадянському мисленню, продуктивним орієнтаціям особистості, однією з яких є спрямування на спільну діяльність суб'єктів.

Гуманістично-громадянські відносини в системі “викладач – студент”, “студент – викладач” утверджуються саме за умов спільної діяльності суб'єктів, творчого співробітництва. Щоб досягти позитивних результатів у відносинах співробітництва, наголошує у своїй роботі “Педагогіка співробітництва” М. Д. Касьяненко, повинні бути відпрацьовані такі компоненти педагогічної діяльності:

- вміння створювати атмосферу взаємного довір'я, взаємної допомоги і доброзичливості, високої взаємної вимогливості, всебічної турботи один про одного та зберігати її протягом усього процесу виховання, праці, громадської діяльності;

- формування спільних цілей, інтересів, які б доповнювали власні й приносили б “завтрашню” радість кожному;

- вміння розробити й перевірити взаємоприйнятну технологію спільної та самостійної діяльності, яка б включала взаємну регуляцію, самоконтроль і контроль у системі співуправління колективом, враховуючи й розподіл обов'язків, взаємні зобов'язання, виконання індивідуальних і групових робіт;

- володіння високою культурою пізнавальної діяльності та поведінки студентів в умовах творчої самостійності кожного;

- вміння розробляти систему управління та самоуправління разом зі студентами;

– розробляти і реалізовувати систему виховання і розвитку особистості та колективу в зоні близької та перспективної діяльності, яка б забезпечувала високу культури діяльності й поведінки кожного [С. 60].

Насамперед, науково-педагогічному працівнику слід зосередитись у громадянсько-виховній діяльності на формуванні таких якостей, як відповідальність студентства не тільки за власні дії, але й також дії близького оточення; вміння відстоювати власну точку зору, не за рахунок нав'язування її іншим, а за переконуючими результативними діями; подолання амбітності, якщо вона становить загрозу спільності думок й цілей; подолання емоційної слабкості у вирішенні питань, що стосуються честі і гідності не тільки власної особистості, але також й спільноти; потреба етичного самовдосконалення з метою розвитку у собі шляхетності й інтелігентності.

Зауважимо, що домінувати у формуванні громадянської свідомості студентської молоді повинні такі орієнтири, як визнання й забезпечення в реальному житті прав людини як гуманістичної цінності та єдиної норми всіх людей без будь-яких дискримінацій; усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її громадянською відповідальністю; формування національної свідомості; утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість; формування соціальної активності і професійної компетентності; формування політичної та правової культури; розвиток критичного мислення, що забезпечує здатність усвідомлювати та відстоювати особисту позицію в тих чи інших питаннях; вміння визначати форми та способи своєї участі в житті суспільства; виховання негативного ставлення до будь-яких форм насильства; формування толерантного ставлення до інших культур і традицій.

Наголосимо, що виховання громадянина має бути спрямованим передусім на розвиток патріотизму – любові до свого народу, до України. Нагадаємо, патріотизм як соціально-психологічне почуття має широку гамму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни, поваги до історичного

минулого, дбайливого ставлення до народної пам'яті, збереження та опанування національними і культурними традиціями до гіркоти переживань за невдачі і втрати рідної країни, страждань через її біди. Важливою якістю українського патріотизму повинна бути турбота про благо народу, сприяння становленню й утвердженню України як правової, демократичної держави, готовність відстояти незалежність Батьківщини.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Безперечно, одним з головних показників громадянської зрілості є збереження української мови, досконале володіння нею. Але, вважаємо за необхідне акцентувати увагу і на важливості вивчення іноземних мов, що дасть можливість відчувати себе високорозвиненою, грамотною, інтелігентною особистістю.

Підкреслимо, важливе місце в змісті громадянського виховання посідає формування культури міжетнічних відносин. Культура міжетнічних відносин – це реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей у процесі економічного, політичного, соціального й духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру, толерантності. Молоді люди повинні розуміти, що культура міжетнічних відносин має економічну, політичну, правову, духовну основи. Деформація цих основ призводить до конфліктних міжетнічних стосунків, проявів шовінізму та інших небезпечних для громадянського миру і злагоди ситуацій. Необхідно усвідомити, що культура міжетнічних відносин проявляється в повазі інтересів, прав, самобутності великих і малих народів; у підготовці особистості до свідомого життя у вільному, демократичному суспільстві; готовності й умінні йти на

компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі.

Науково-педагогічний працівник сучасної вищої школи повинен усвідомлювати, що громадянське виховання має стимулювати також розвиток планетарної свідомості. Тобто вона включає почуття єдності й унікальності життя на Землі, повагу до всіх народів, їхніх прав, інтересів і цінностей; розуміння світу як єдності й різноманітності, системи держав, які повинні мирно співіснувати, співпрацювати в умовах свободи, на засадах моральних ідеалів, гуманізації міжнародних відносин, визнання головним пріоритетом права людини, націй і народів.

Безумовно, слід звернути увагу на те, що визначальною характеристикою громадянської зрілості як результату громадянського виховання є розвинена правосвідомість – усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, ставлення до закону, до державної влади. Правосвідомість охоплює знання, почуття, волю, уяву, думку і сферу духовного досвіду особистості.

Зауважимо, що основою правосвідомості особистості є усвідомлення, що головне завдання України як цивілізованої держави – захист соціальних інтересів, прав і свобод своїх громадян. Свобода і незалежність особистості є умовою безпеки і розквіту України. Тому ніхто не повинен бути поза системою захисту, турботи і сприяння. Водночас держава має гарантувати кожному реальну можливість працювати і творити за своєю вільною ініціативою. Права людини абсолютні, інтереси держави й суспільства відносні. Правова держава додержує верховенства закону, якому підкоряються всі його органи, а також громадські організації і окремі особи.

Вважаємо за необхідне констатувати, що проблема прав людини нині стає актуальною. Осмислення й поглиблене опрацювання концепції людських прав і свобод відбуваються одночасно з кардинальним реформуванням застарілих юридичних норм і суспільних практик забезпечення цих прав, розширенням діапазону розуміння соціального

простору значущих для особистості видів конституційних цінностей. Основними вимірами прав індивіда є рівень реальної свободи, справедливий розподіл соціальних благ, повнота участі у політичному житті в умовах розбудови соціальної держави і гуманізації всіх сфер суспільного буття. Реалізація та гарантування прав є одним із найважливіших чинників належного розвитку держави, *формування громадянського суспільства*, переконливим свідченням демократичності державно-правової системи.

Науковець А.С. Пазенок у роботі “Права та свободи людини і громадянина” (Київ, 2010) наголошує, що права і свободи людини є показниками державного забезпечення демократії, гуманізму й справедливості, створюють громадянам сприятливі можливості для самореалізації в усіх сферах суспільного життя. Вони є основою конституціоналізму – доктринальної категорії, яку трактують у кількох аспектах, зокрема як: політико-правову ідеологію, історично пов’язану з феноменом конституції; інтелектуальне узагальнення, притаманне певному етапу історичного розвитку; суспільно-політичний рух, спрямований на реалізацію відповідних конституційних ідей; державне правління в широкому сенсі цього слова і практику конституційного регулювання суспільних відносин [С. 27].

Молода людина повинна бути обізнана в тому, що здійснення в повному обсязі і всебічну охорону прав та свобод людини і громадянина забезпечують гарантії, які охоплюють сукупність об’єктивних і суб’єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, усунення можливих перешкод на шляху їх повного або неналежного дотримання. Українські вчені М. Матузов та О. Малько вважають, що гарантії – соціально-політичне та юридичне явище, яке характеризує пізнавальний аспект (дає змогу виробляти предметні теоретичні і практичні знання про об’єкт їх впливу, соціальну і правову політику держави), ідеологічний (засіб пропаганди демократичних ідей всередині країни та за її межами) і практичний

(інструмент гарантій юриспруденції та передумова задоволення соціальних благ особи).

Необхідно пам'ятати, що конституційні права та свободи формуються з окремих груп, пріоритет серед яких надається громадянським правам та свободам. Проте важливе значення мають і соціальні права людини, адже саме їх реалізація повинна забезпечувати достатній життєвий рівень громадян, кваліфіковану медичну допомогу, справедливі та безпечні умови праці, відпочинок тощо.

Студентська молодь повинна розуміти, що щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний добровільно додержувати чинних законів, знати не лише свої права, а й сприймати їх як свої обов'язки. В цьому діалектика взаємовідносин прав і обов'язків, головна суть *виховання правосвідомості*.

Безперечно, правова демократична держава, якою прагне стати Україна, передбачає, що її громадяни не лише добровільно додержуватимуть чинних законів, а й конституційними методами боротимуться за нові, кращі закони.

Зазначимо, що важливою складовою змісту громадянського виховання є *розвиток політичної культури*. Вона включає належну політичну компетентність, знання про типи держав, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему. Політична культура виявляється також у лояльному і водночас критично вимогливому ставленні людей до держави, її установ, організацій влади, у здатності громадян брати участь у прийнятті рішень, які мають впливати на владу.

Зауважимо, що безперечно кожний історичний період висвітлює певну ідеологію, ціннісні орієнтири, мотиви і потреби виховної діяльності. Сучасним науковцям, розглядаючи виховну спадщину минулого необхідно акцентувати увагу на тих ідеях виховання, які і в умовах сьогодення можуть стати у нагоді щодо справи формування політичної культури молодого покоління. Але, цілком очевидно, що ці ідеї формування політичної культури молоді повинні розглядатися у контексті національних ціннісних орієнтирів,

загально людських вартостей і громадянсько-політичних, моральних інтересів держави.

Вважаємо за доцільне підкреслити, що *політична культура* – це соціально обумовлений рівень розвитку особистості у сфері суспільно-політичної діяльності. Безперечно, політично вихована людина відрізняється політичними поглядами і переконаннями, такими якостями, як громадянська зрілість, ідейна спрямованість особистості, відповідальність, політична грамотність та громадянський обов'язок. Нагадаємо, що *громадянськість* – це, духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. Політична культура, як складна особистісна освіта, дає можливість громадянину розвиватися у контексті державотворчих інтересів. Зазначимо, що політична культура має багатокомпонентну структуру. А саме:

- мотиви суспільно-політичної діяльності (політичні інтереси, політична допитливість, інтерес до суспільної роботи, організаторські здібності);
- політичні знання (знання філософії, законів суспільного розвитку; знання про природу, структуру політичної влади і державних органів; знання історії, політичного життя й основ економіки, знання поточної політики);
- політичні переконання (сплав ідейно-політичних знань і почуттів, що базується на єдності історичної пам'яті, політичного кругозору, політичної інформованості і позитивної спрямованості емоційної сфери особистості);
- політичне мислення (уміння дати оцінку політичним подіям, фактам, явищам; аналіз причин цих явищ і подій; уміння оцінити політичну ситуацію; вести політичну дискусію і прогнозувати її результат);
- політична активність (участь у суспільному житті країни; усвідомлення і реалізація цивільних прав та обов'язків; наявність навичок суспільно-політичної діяльності; готовність до захисту Батьківщини);
- політичний самоконтроль (співвіднесення свого способу життя з нормами суспільства; здатність контролювати об'єктивність політичних

поглядів; політична принциповість, тобто відповідність поведінки політичним принципам).

Зазначимо, що ідейно-політичне виховання студентської молоді в умовах сьогодення повинно розглядатися враховуючи (див. рис. 2):

- 1) мотиви (національні, суспільно-політичні);
- 2) потреби (моральні, громадянські, соціально-економічні);
- 3) ціннісні орієнтири (культура соціально-політичних стосунків, державність, захист прав і свобод та ін.);
- 4) завдання виховання (формування політичного мислення, суспільної діяльності та ін.);
- 5) умови виховної діяльності (ідейна спрямованість цілей діяльності та ін.);
- 6) форми і методи виховної роботи (диспути, бесіди, лекції, гуртки, конкурси, вікторини та ін.).

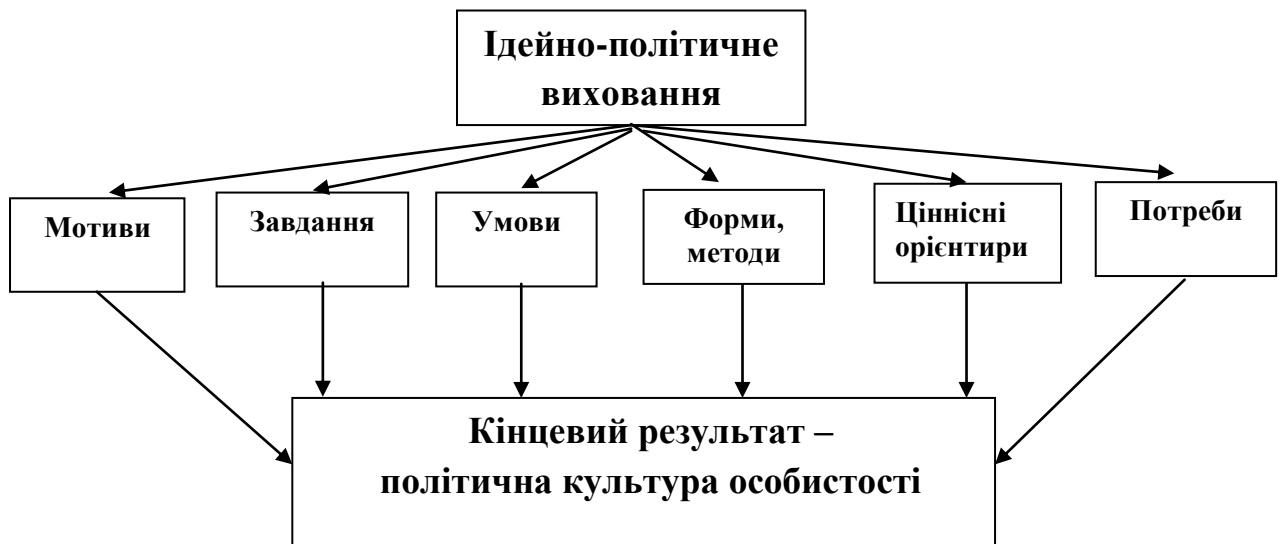

Рис. 2. Ключові компоненти ідейно-політичного виховання особистості

Підкреслимо, що *ідейно-політичне виховання* студентської молоді, це безумовно цілеспрямований процес формування ідейних поглядів і переконань, потреб і мотивів суспільно-політичної діяльності, соціальної зрілості і активності. Воно покликано забезпечити високий рівень політичної культури особистості. У процесі ідейно-політичного виховання акцент

робиться на окремих його аспектах. Так, одні звертають більше уваги на освітньо-інформаційний бік, інші – на мотиваційний, але не завжди належна увага приділяється формуванню політичного мислення, виробленню переконань, розвитку волі і рис характеру. Сучасне студентство потребує розширеного аналізу ключових політичних подій (не тільки у межах власної держави, але й за кордоном), які впливають на формування громадянської позиції молоді. У зв'язку з цим гостро постає проблема визначення й обґрунтування завдань ідейно-політичного виховання. До яких відносять:

- формування соціально-ціннісних орієнтирів; мотивів суспільно-політичної діяльності;
- розвиток активної соціальної позиції;
- вироблення ідейно-політичних поглядів і переконань;
- формування культури політичного мислення;
- уміння аналізувати власну діяльність; самоконтроль.

Як зазначає академік І. Д. Бех (“Виховання особистості”, 2003) нині перед вищою школою стоїть дилема: або “штампування” функціонерів, або розвинена особистість. Від вибору у цій ситуації залежить місце і місія вищої освіти в суспільстві: в першому випадку вища освіта плестиметься позаду суспільства, у другому – забезпечуватиме його розвиток. Цей вибір і визначає спрямованість реформи вищої освіти [С. 251]. Вважаємо за доцільне, у цьому аспекті підкреслити і роль педагога, який повинен, на наш погляд:

- вміти жити в реальному світі, об'єктивно сприймати факти і працювати з ними; долаючи прагнення сховатися за систему власних психологічних захистів;
- орієнтуватися у будь-якій ситуації на сутнісні аспекти, визначати її психолого-педагогічні основи, передбачати прямі й опосередковані наслідки кожного свого рішення і вчинку, об'єднувати окремі події в насичені єдиним смислом системи;

– на вдаватися до демагогічних гасел, не підмінити справу словами, а робити її надійно, з повною віддачею.

Педагогові слід пам'ятати, що мистецтво ефективного психологічного впливу взагалі й виховного зокрема полягає в тому, щоб створити в іншій людині такий психічний стан, аби вона (свідомо чи неусвідомлено) була внутрішньо готовою чи бажала прийняти цей вплив. Для цього необхідна довіра до джерела інформації, яка максимальною мірою забезпечується особистісним ставленням і діалогічним, довірливим типом спілкування.

Підкреслимо, що *вищі досягнення* – це влада над собою, стратегія побудови життя, яка передбачає постійний рух до здійснення нових, важчих, ніж раніше, задумів, результати яких потрібні не тільки самій людині, а й усім людям. Нереалізованість людини, її здібностей, можливостей, таланту чи їх непродуктивна, антигуманна реалізованість – все це підриває життєві сили людини, суспільства, культури, держави, збільшує відповідальність перед самим собою за зміст і спрямованість свого життя. Отже, слід прагнути до того, щоб зменшити патологію соціального й культурного розвитку людини і суспільства.

Зазначимо, що в умовах сучасних глобальних криз – екологічних, економічних, морально-духовних – людина немає права на пасивність. Як висловлюється з цього приводу І. Д. Бех молода людина мусить стати активною в своєму діянні, творчості, самовдосконаленні. Йдеться про пошук і реалізацію і теоретичних, і технологічно-методичних шляхів, які забезпечили б вищі досягнення людини в основних сферах її життєдіяльності. Саме на цю фундаментальну мету, за визначенням вчених І. Д. Беха, М. Б. Евтуха, О. В. Сухомлинської та ін. має працювати сучасна освіта. Вищі досягнення людини відомі педагоги пов'язують з розвитком її особистісного потенціалу, за якого відбувається гармонізація професійного і духовного оптимуму суб'єкта.

Сьогодні, молода людина, що розвивається як у контексті власної професіоналізації, так і духовного становлення повинна керуватися також і

суспільно-політичними знаннями. Підкреслимо, що визначальними умовами виховання політичної культури студентської молоді необхідно вважати:

- ідейну спрямованість цілей діяльності;
- залучення до активної суспільної діяльності;
- дотримання наступності й послідовності у виборі способів діяльності;
- поєднання цілей, завдань, змісту і способів суспільної діяльності з інтересами, можливостями і здібностями її учасників.

Безумовно, виховання – багатофакторний процес, що залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників належать соціально-історичні особливості, культурні традиції країни, прийнята в ній система освіти. До суб'єктивних – особистісні якості педагогів, рівень їхньої педагогічної майстерності, психологічні особливості та ціннісні орієнтації учасників виховного процесу.

Світовий соціально-історичний досвід дає можливість визначити головну мету виховання як формування гармонійно і всебічно розвиненої особистості, підготовленої до ініціативної соціальної та професійної діяльності в сучасному суспільстві, особистості, здатної сприймати й примножувати його цінності. Цілі виховання визначають його зміст, методи й засоби, оптимальна дія яких має забезпечити очікуваний результат.

Вважаємо за доцільне зазначити, що формування політичної культури, організація виховної роботи суспільно-соціальної, ідейно-політичної спрямованості здійснюється в різних формах і за допомогою різноманітних методів. А саме: політичні інформації; лекції; бесіди; політичні диспути; вечори політичних питань; телемости і конференції; конкурси (плаката, ерудитів та ін.); політичні вікторини; робота з політичною карикатурою та ін. Безперечно, участь у різних формах ідейно-політичного виховання стимулює у молодих людей мотиви громадянської та суспільно-політичної діяльності, збагачує політичну інформованість, кругозір, розвиває історичну пам'ять, удосконалює політичне мислення, підвищує соціальну активність, озброює навичками політичного самоконтролю, що не може не позначитися

позитивно на рівні політичної культури, саме від якої залежить можливість молодій людині виявити суспільно-громадянську спроможність.

З соціальною, політико-громадянською відповідальністю особистості пов'язане визначення молоді людиною свого місця в суспільстві, а це означає – прийняття на себе особистої відповідальності перед суспільством за справу і за себе. Основною виховною метою у цьому зв'язку й має виступити формування у кожного вихованця уявлення про себе не просто як про громадянина, якій підтримує чинний лад, а як про незалежну особистість, здатну прийняти на себе моральну відповідальність перед суспільством за себе, за інших, за справу.

Таким чином, вважаємо, що ідейно-політичний напрямок виховної діяльності сприяє більш ефективному формуванню політичної культури та політичного мислення студентської молоді, що в умовах сьогодення набуває надзвичайно актуального й необхідного значення.

Вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що нашій країні, де віками ретельно винищували все національне, у т.ч. і його носії, де цілі покоління виростили без знання власної історії, без правдивих, не сфальсифікованих уявлень про минувшину свого народу, де довгий час тривало знецінення традиційних моральних норм і духовних надбань, зберігається невизначеність в оцінці подій історичного минулого України, як ніколи потрібна єдина державна політика щодо системи патріотично-громадянського виховання молоді – однієї з головних складових національної безпеки будь-якої держави. Підкреслимо, патріотичні почуття і національна свідомість молодих українських громадян мають будуватися не на абстрактній ідеології, а на конкретних прикладах героїчної боротьби нашого народу за свободу і незалежність України. Тому глибоке вивчення *історико-політичних, громадянських подій* без сумніву сьогодні є нагальною потребою.

Сучасна молодь повинна усвідомлювати, що громадянська зрілість включає також і *дбайливе ставлення до природи*, що є справою як

внутрішньодержавною, так і міжнародною. Це ставлення виявляється в особистій причетності й відповідальності за збереження і примноження природних багатств, вироблення вміння співіснувати з природою, в нетерпимості і безкомпромісній боротьбі проти губителів природи, усвідомленні особливостей і основних екологічних проблем навколишнього середовища.

Слід бути обізнаними у тому, що забезпечення оптимального розвитку сучасного суспільства не можливе без всебічного врахування екологічних наслідків усіх без винятку соціальних та виробничих проєктів. Зокрема, при плануванні масштабних, комплексних народно-господарських програм виникає необхідність зважити на демографічний, енергетичний, технологічний, соціально-гігієнічний, соціологічний, інші аспекти, приведення їх у відповідність до екологічних нормативів. Для виявлення оптимальних форм взаємодії людини з її природним оточенням недостатньо лише ретельної реєстрації можливих впливів чинників антропогенного походження. Потрібні точні відомості про те, як віді́б'ються ці впливи на життєдіяльності конкретних організмів та їхніх угруповань, на кожній ланці біосу, в т.ч. і на людині. Необхідними компонентами сучасної політичної практики в межах окремої держави є всебічне екологічне обґрунтування кожного господарського проєкту, організація постійного моніторингу стану природного довкілля, незалежної і компетентної екологічної експертної служби, охорона окремих об'єктів природи, контроль за раціональним використанням природних ресурсів, проведення необхідних природоохоронних заходів, всебічний розвиток системи екологічного виховання, екологічної освіти. Сутність останньої полягає у створенні системи організаційних та дидактичних заходів, спрямованих на формування екологічного світогляду, глибокого розуміння зв'язків людини з природою, відчуття залежності людського буття від екологічних процесів. Але, це було би неможливо зробити без найважливішої складової громадянської свідомості, а саме – моральності особистості. Наголосимо, вона включає такі

гуманістичні риси, як доброта, увага, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повага, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повага і любов до своїх батьків, роду. Названі якості визначають культуру поведінки особистості. Нагадаємо, що *моральний* аспект поведінки пов'язаний із розкриттям характеру і меж впливу на поведінковий процес моральних норм, цінностей та інтенцій людського суб'єкта, що реалізуються, визначальним чином, у його свідомому й відповідальному волевиявленні. Звідси неминучими при будь-якому морально-етичному аналізі людської поведінки виявляються припущення про її суб'єктивний і відповідальний характер, наявність у ній певних елементів власної етичної раціональності.

Визначимо, що норми моралі полегшують сприймання норм правових, які в свою чергу сприяють глибшому усвідомленню моральних істин. *Моральна свідомість дає змогу побачити й усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.*

Значне місце в змісті громадянського виховання займає формування культури поведінки особистості, що виявляється в сукупності сформованих соціально значущих якостей особистості, що ґрунтуються на нормах моралі, закону, вчинків людини. Культура поведінки виражає з одного боку, моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, а з іншого – засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що важливою складовою змісту громадянського виховання є розвиток мотивації до *праці*, усвідомлення життєвої потреби трудової активності, ініціативи, підприємництва, розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх розв'язання, готовності до соціальної творчості як умови соціальної адаптації, конкурентоспроможності й самореалізації особистості в ринкових

відносинах. Наголосимо, що у широкому соціальному контексті праця виступає органічною основою людської кооперації і партнерства, втіленням багатьох соціальних чеснот (ідеал сумлінної чесної праці), об'єктом естетизації. Безперечно, усвідомлення працьовитості як високої моральної цінності є одним з найістотніших свідчень громадянської позиції людини, її суспільної значущості.

Сьогодні, ми намагаємось *зорієнтувати* процес громадянського формування у контексті прагнень побудови сильного, грамотного, інтелігентного й патріотичного суспільства. Тобто, суспільства творчого й динамічного, заснованого на ідеях ліберального плюралізму, пластичного щодо найрізноманітніших змін і впливів, просякнутого духом індивідуальної ініціативи, раціонального осягнення світу, критики і самокритики. Але досягнути це можливо, при умові постановки мети – *формування досконалої особистості*, що в першу чергу означає: міцно та органічно засвоєнні національні й загальнолюдські цінності, це влада над собою, стратегія побудови життя, що передбачає постійний рух до здійснення чимраз новіших, важчих, ніж раніше, задумів, результати яких потрібні не тільки самій людині, а й усім людям; це створення самою людиною середовища для свого розвитку, активне творче відображення дійсності; це межова самовіддача, вміння мобілізувати себе на подолання труднощів, прогнозувати наслідки своїх вчинків; це щирість, прагнення до об'єктивності та здатність приймати рішення – добре розраховані чи інтуїтивні – незалежно від думки оточення. Така особистість не тільки вміє відстоювати власні інтереси, а й піклується про загальне благо. Академік І. Д. Бех з цього приводу констатує, що власна модель такої особистості складається у людини під впливом таких чинників: здоров'я, рівня розвитку моральної свідомості й самосвідомості (моральної чутливості до себе та відповідальності перед собою), багатства морально-громадянських і професійних зразків і прикладів у найближчому та більш віддаленому оточенні, ступеня підтримки її прагнень, домагань і діяльності оточення.

Зазначимо, виховна діяльність у вищій школі повинна відбуватися у контексті прагнень побудови грамотного, патріотичного, духовного, сильного та культурного суспільства що прагне жити й творити в демократичній державі, розглядаючи себе в ній активнодіючим суб'єктом.

Цілком очевидно, що будь-який плідотворний вплив на окремих індивідуум і цілий народ має відповідати вимогам часу, враховувати рівень розвитку кожної людини окремо і той рівень культури, на якому перебуває весь народ. Культура, згідно вчення В.І. Вернадського, є синтезуючим компонентом природи і суспільства. Людина набуває своєї духовної сутності, стає частиною людства, сягаючи культури і творячи її. Із цих позицій природно випливає висновок, що культурна сутність людини є системотвірним компонентом її цілісності. Підкреслимо, що загальнозначущі принципи, що становлять основу даної культури, відіграють конститутивну роль щодо неї і визначають спрямованість діяльності її представників, мотивацію їх учасників що є *культурними цінностями*, які утворюють своєрідну систему етико-естетичних координат, архетипову для даного суспільства. На відміну від матеріальних цінностей що створюються в процесі виробництва, культурні цінності продукуються й репродукуються у творчості й *учинку*, своєю чергою передуючи їм як певні вимоги, звернені до волі. Як зазначає вчена С. Г. Карпенчук у праці “Філософія освіти (загальна теорія педагогіки)” культурне ядро змісту виховання повинні складати універсальні, загальнонаціональні і регіональні цінності, а ставлення до людини будуватися, виходячи зі сприйняття її як вільної, цілісної особистості, спроможної в міру свого розвитку до самостійного вибору цінностей, самовизначення в світі культури і творчій самореалізації. Виховання при цьому не нав'язує ті чи інші цінності, а лише створює умови для їх пізнання, розуміння й вибору, стимулює цей вибір і наступну внутрішню роботу людини над своїми діями і вчинками – орієнтування в світі духовних цінностей і в ситуаціях оточуючого життя, уміння приймати рішення і нести відповідальність за свої вчинки, здійснювати вільний вибір

змісту своєї життєдіяльності, лінії поведінки, способів свого розвитку тощо. Основними із названих параметрів С. Г. Карпенчук вважає:

1. Людина культури – це вільна особистість, спроможна до самовизначення у світі культури. З погляду педагогіки це означає виховання у тих, хто навчається таких взаємопов'язаних якостей, як високого рівня самосвідомості, почуття власної вартості, самоповаги, самостійності, самодисципліни, незалежність суджень, поєднаних із повагою до думки інших людей.

2. Людина культури – це гуманна особистість. Безперечно, гуманність – вершина моральності, оскільки в ній любов до людей, до всього живого поєднується із милосердям, добром, спроможністю до співпереживання, альтруїзмом, готовністю надавати допомогу, розумінням неповторності і цінності коханої людини, недоторканності людського життя, прагненням до миру, злагоди, добросусідства, умінням проявляти терпимість і доброзичливість до всіх людей незалежно від раси, національності, віросповідання, становища в суспільстві, особистих властивостей. Підкреслимо, що педагогічні аспекти виховання цих якостей полягають у необхідності всебічної гуманізації змісту освіти, гуманізації його методів і всієї системи виховних стосунків.

3. Людина культури – духовна особистість. Виховання духовності – це шлях відродження інтелігентності, створення внутрішньої передумови для розвитку творчої індивідуальності. Виховання такої особистості передбачає розвиток духовних потреб у пізнанні і самопізнанні, рефлексії, красі, спілкуванні, творчості, автономію свого внутрішнього світу, пошуку сенсу життя, щастя, ідеї.

4. Людина культури – це творча особистість, варіативна, мисляча, яка постійно сумнівається, не зупиняється на досягнутому, з розвинутим почуттям нового, прагненням до творчості. Творчість проявляється у всіх сферах й життєдіяльності: в навчанні, праці, побуті, організації дозвілля тощо.

Вчена констатує, що мета виховання людини культури включає і практичну підготовку її до життя в певному культурному просторі. Випускник сучасного загальноосвітнього закладу готується до життя в умовах ринкового господарювання, діалогу культур і народів, міжнаціонального спілкування, нової релігійності, підвищення ролі приватного (власного) життя. Адаптування до цих умов вимагає від неї практичного оволодіння основами економіки, комп'ютерної грамотності, мовами світу, навичками спілкування, знання релігійних обрядів, народних звичаїв тощо.

Відзначені якості особистості складають основу *ідеального образу людини культури*. У ній знайшли відображення і природні особливості людини (здоров'я, здібності думати, відчувати, діяти) і соціальні її властивості (бути громадянином, сім'янином, трудівником, взаємодіяти з іншими людьми), і, крім цього властивостями як суб'єкта культури (свобода, гуманність, духовність, творчість, адаптивність). При цьому розвиток і природних і соціальних починань представлена в контексті культурних властивостей, які мають загальнолюдську цінність.

Але, безперечно, *виховувати, розвивати й формувати культурну, інтелігентну особистість з високим рівнем громадянської свідомості може лише той педагог, який сам відповідає даним критеріям*. У цьому контексті, безумовно важливим є наявність у педагога певної ієрархії цінностей. Підкреслимо, що цінності містять у собі спонукальний складник. Отож саме тому вони відіграють важливу роль у перетворенні реальності, що виконують роль підстави для дії: спрямовуючи індивідуальну і колективну дії, вони забезпечують граничні (останні) підстави для дії та діяльності. Відзначимо, що цінності відіграють провідну роль в об'єднанні індивідів для спільних, колективних дій. Акцентуючи увагу на педагогічній діяльності зазначимо, що цінності педагога – це внутрішній, емоційно освоєний регулятор його діяльності, що визначає його ставлення до оточуючого світу й до себе і як такий, що моделює зміст і характер професійної діяльності. Цінності

визначають стрижневе утворення особистості, системний компонент культури, вираження потреби в людськості. Функціонування духовних, інтелектуальних, громадянських, соціальних цінностей в освіті уможливорює доцільно включати аксіологічні позиції у різні галузі людської діяльності.

Зауважимо, що під *цінностями* розуміють компоненти духовно-морального виховання, найважливіші складники внутрішньої культури людини, що, виражаючись у особистісних установках, властивостях і якостях, визначають її ставлення до суспільства, природи, інших людей, самого себе тощо.

В нікого не викликає сумніву, що нинішній викладач вищої школи повинен бути носієм педагогічних цінностей та володіти високою загальною й педагогічною культурою. У цьому контексті педагоги А. І. Кузьмінський, М. М. Фіцула, В. Л. Ортинський, М. М. Козяр, М. С. Коваль акцентують увагу на тому, що викладач повинен бути не тільки довершеним професіоналом, але й має бути висококультурною особистістю (“Педагогіка вищої школи”). Викладач повинен, на погляд педагога А. І. Кузьмінського досконало, творчо виконувати свої професійні функції на рівні мистецтва, в результаті чого створюються оптимальні соціально-психологічні умови для становлення особистості вихованця, забезпечення його інтелектуального та морально-духовного розвитку. Як констатує педагог М. М. Фіцула особистісні якості викладача вищого навчального закладу відіграють важливу роль у вихованні і навчанні студентів, оскільки він постійно перебуває у сфері уваги молодих людей. Викладач є для студента і взірцем, і засобом виховного впливу на нього. Студент, наслідуючи викладача, переймає його знання, вміння, манери тощо. Знання педагога, його кращі моральні й вольові якості є потужним засобом переконання і впливу на студента. М. М. Фіцула зауважує, що у процесі діяльності психолого-педагогічна культура викладача зростає. Окрім репродуктивної діяльності, він займається педагогічним моделюванням, пошуком нових елементів у навчально-виховному процесі, його вдосконаленням. Педагог

В. Л. Ортинський акцентує, що у навчально-виховному процесі вищої школи найважливіше місце належить особистості науково-педагогічного працівника, його комунікативним умінням, здатності встановлювати діалог зі студентом, розуміти й адекватно сприймати його світ, світ не підлеглого, а рівноправного партнера, колеги в складному мистецтві навчання. Необхідна при цьому, *соціокультурна компетентність викладача* відображає знання глобальних процесів розвитку цивілізації та функціонування сучасного суспільства, основ соціології, економіки, менеджменту і права, володіння сучасними інформаційними технологіями, а також необхідний рівень загальної, національної, громадянської та педагогічної культури, засоби її продукування серед студентів, творчість у розв'язанні різних педагогічних завдань. Педагоги М. М. Козяр і М. С. Коваль конкретизують, що педагогічна культура науково-педагогічного працівника – це особистісне утворення, що інтегративно поєднує оволодіння педагогічним досвідом людства, ступінь його досконалості в педагогічній діяльності у ВНЗ і досягнутий рівень розвитку його особистості як педагога. До основних складових педагогічної культури М.М. Козяр і М.С. Коваль відносять:

- педагогічне спрямування;
- психолого-педагогічна ерудиція;
- гармонія розвинутих інтелектуальних і моральних якостей;
- висока педагогічна майстерність і організованість у педагогічній діяльності;
- вміння продуктивно поєднувати навчально-виховну та науково-дослідницьку діяльність;
- сукупність фахово важливих якостей, котрі необхідні в педагогічній діяльності;
- педагогічно спрямоване спілкування та поведінка;
- постійне скерування та самовдосконалення.

До головних показників педагогічної культури викладача, на думку педагогів М. М. Козяра і М. С. Коваля належить ступінь опанування

педагогічним досвідом, тобто теорією і практикою педагогічної діяльності людства та її результатами, що має два взаємодоповнюючих рівні – теоретичний і практичний.

Державна національна програма “Освіта. Україна ХХІ століття” одним із напрямів реформування освіти визначила підготовку нової генерації науково-педагогічних працівників з високим загальним рівнем педагогічної культури, котрі би втілювали у життя основні принципи перебудови освіти – гуманізації, гуманітаризації, демократизації, етнізації, диференціації, індивідуалізації. Зазначимо, що реалії сьогодення підказують, що постійне вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних і педагогічних працівників зумовлене зміною ролі людини у сучасному світі, баченням ідеалу освіченості людини та висування нових вимог до якості людського капіталу відповідно до культурно-духовних, суспільно-економічних і технологічних трансформацій, а також чисельних викликів глобального, європейського, національного та місцевого рівнів. Сьогодні, у вищому навчальному закладі викладач безумовно не може називатися професіоналом, якщо він не володіє високим рівнем педагогічної культури. А саме: *культури викладання предмету; культури спілкування; толерантності; інтелігентності; культури взаємостосунків; шляхетності; духовності; культури світогляду; педагогічної майстерності, творчості; культури передачі ціннісних орієнтирів* тощо.

Вважаємо за доцільне зазначити, що в умовах сьогодення *соціокультурні аспекти спілкування* займають надзвичайно важливе значення у контексті громадянської та педагогічної культури. Адже спілкування невід’ємне від соціокультурної ситуації, яка по-різному впливає на його структуру, функції, способи здійснення. Безперечно, культура втілює стиль мислення людини, охоплює всі аспекти суспільного життя, характеризує глибину знань особистості, її вихованість, уміння висловлювати свою думку, слухати інших, робити правильні висновки. Складовою культури особистості та соціального середовища, в якому відбувається її взаємодія, є культура

спілкування, що віддзеркалює ціннісні орієнтації, позиції, соціальні ролі індивіда у суспільстві.

Підкреслимо, що сьогодні зростає роль морально-психологічного чинника в спілкуванні, оскільки моральність у контексті спілкування є виміром, який визначає поведінку людини, її ставлення до співрозмовника, манеру говорити, включає в себе її внутрішню потребу до здійснення моральних дій та вчинків. Компоненти морального здоров'я особистості (моральні переконання, якості, моральні звички, здібності, дії) виконують вищу регулюючу функцію у процесі формування навичок спілкування. Високий рівень моральної культури спілкування надає людині можливості не тільки свідомо та систематично долати негативні риси свого характеру, а й гуманізувати стосунки з іншими. Зазначимо, що у контексті громадянського формування особистості – це надзвичайно важливо.

Зауважимо, що реалізація інтересів особистості у спілкуванні залежить і від того, наскільки послідовно вона дотримується загальнолюдських норм і принципів, етичного кодексу поведінки. Як констатує науковець Л. Е. Орбан-Лембрик, до основних етичних принципів спілкування належить: *гуманізація і демократизація відносин; повага до співрозмовника і самоповага; соціальна справедливість і толерантність; суверенність особистості (недоторканність гідності кожного); неупереджене ставлення до партнерів по спілкуванню; врахування інтересів співрозмовників та ін.*

Зазначимо, що універсальне *громадянсько-соціальне значення* мають загальнолюдські принципи, норми і правила, означені поняттями “добро”, “совість”, “обов'язок”, “честь”, “гуманність”, “справедливість”, “відповідальність”, “чесність”. Необхідним компонентом, умовою ефективного спілкування є моральна задоволеність. Це означає, що здійснивши моральний вчинок, людина відчуває особливе задоволення. Аморальний вчинок часто провокує депресивні переживання. Підкреслимо, що співучасть і повага до співрозмовника облагороджують людину, збагачують її емоційний світ.

Кожен педагог повинен знати, що культура спілкування є одним з вирішальних чинників у налагодженні *громадянсько-соціальних контактів*. Вона не має нічого спільного з безкультур'ям (нечесність при передаванні інформації, грубість у спілкуванні, байдужість до співрозмовника та його проблем, тиск на партнера по взаємодії тощо). Висока культура спілкування – це гармонія професійних знань, комунікативних і морально-психологічних можливостей, які залежать від інтелектуально-культурних здібностей особистості, що перебуває у стані взаємодії. Вона є системою знань про способи передавання інформації, особливості сприйняття співрозмовників у процесі їх взаємодії, вибудовується на підставі загальнометодичних принципів спілкування і можливостей конкретних учасників комунікації. Кожна людина чи група наділена специфічною культурою спілкування, що формується протягом усього їх розвитку та враховує *суспільно-історичний, соціокультурний, соціально-психологічний, політико-економічний, правовий, міжнародний, екологічний впливи*.

Підкреслимо, що рівень культури спілкування в групі (у тому числі й студентської) *характеризують*: рівень загальнокультурного розвитку країни, її матеріальний, духовний стан на конкретному історичному етапі; рівень розвитку конкретної особистості, стані її комунікативного потенціалу, зв'язки із соціумом; рівень комунікативного розвитку групи, стан її соціально-психологічного простору; система зовнішніх зв'язків, наявність партнерів по взаємодії, каналів доступу іншої культури спілкування, інтенсивність, об'єктивний чи суб'єктивний характер таких зв'язків; комунікативно-правовий та організаційно-культурний порядок у групі; загальнолюдські, національні, галузеві, групові схеми взаємодії учасників спілкування, які забезпечують запрограмований рівень культури спілкування учасників групи. Також зазначимо, що культура спілкування безперечно пов'язана і з культурою мовлення, тобто, здатністю індивіда використовувати оптимальні для конкретної ситуації мовні засоби та етичні норми.

Науково-педагогічний працівник повинен знати, що значне місце у вихованні громадянськості займає формування культури поведінки особистості, що виявляється в сукупності сформованих соціально значущих якостей особистості, що ґрунтуються на нормах моралі, закону, вчинків людини. Культура поведінки виражає, з одного боку, моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, а з іншого – засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини. Але, підсумовуючи важливо зазначити, що сформувати *громадянську вихованість й етичність* можливо лише при умові, якщо викладач володіє громадянською й педагогічною культурою на високому професійному рівні. Безперечно, сформований науковий світогляд, стійка система громадянсько-національних і загальнолюдських духовно-моральних цінностей – це ті аспекти, які повинні стати домінуючими у морально-професійному формуванні викладача ВНЗ. Наголосимо, що серед основних вимог до особистості науково-педагогічного працівника необхідно виокремити усвідомлення свого громадянського обов'язку. А саме, виховання гідних громадян країни, висококваліфікованих професіоналів. А зробити це можливо при наявності у викладача ВНЗ педагогічної та громадянської культури. Зауважимо, що, як підкреслює вчена Н. Дерев'янка *громадянська культура* визначається як інтегральна системна властивість, що характеризується мірою сформованості суспільно-значущих громадянських якостей, набутих в результаті дії механізму внутрішньої цінніснонормативної регуляції поведінки та зовнішніх громадянських відносин особи в процесі її життєдіяльності та спілкування. Сьогодні науково-педагогічному працівнику у професійній діяльності необхідно зробити акцент на методологічно обґрунтованому відборі змістових компонентів цілісної системи формування громадянської культури особистості на основі критеріїв науковості, професійної значущості та методичної доцільності; системного забезпечення суспільного блага з метою задоволення й правильного формування біологічних і соціально-економічних потреб особи; послідовного

усвідомлення студентською молоддю норм доброчинної громадянської поведінки, використання його як основи для навчальних вправлянь у навчально-пізнавальний, пошуково-дослідницький та просвітницько-пропагандистській діяльності молоді з метою формування їх ціннісних орієнтацій, усвідомлених установок, спрямованості на розвиток громадянської культури, а також необхідних для її результативного оформлення знань; методично доцільного добору організаційних форм і методів навчально-виховної взаємодії викладачів і студентів, які б відповідали меті й змісту, будувалися на закономірностях процесу формування ціннісно-нормативної регуляції громадянської поведінки молоді, забезпечували адекватність навчальної й позанавчальної діяльності студентів рівню сформованості громадянської культури кожної окремої особистості.

Формуючи громадянську культуру студентської молоді викладач ВНЗ, безперечно, повинен володіти *педагогічним тактом*. А саме педагогічно грамотно спілкуватися в складних педагогічних ситуаціях, вміти знайти педагогічно доцільний і ефективний спосіб впливу, відчуття міри, швидкість реакції, здатність швидко оцінювати ситуацію і знаходити оптимальне рішення. Підкреслимо, що педагогічний такт також виявляється і в умінні керувати своїми почуттями, не втрачати самовладання, емоційну врівноваженість у поєднанні з високою принциповістю та вимогливістю, з чуйним гуманним ставленням до студента. Як підкреслює вчений В. Л. Ортинський сутність педагогічного такту полягає в педагогічно доцільному ставленні та впливі педагога на студентів у вмінні налагоджувати продуктивний стиль спілкування. До основних показників педагогічного такту науково-педагогічного працівника відносять: людяність без зарозумілості; вимогливість без брутальності та причепливості; педагогічний вплив без наказів, навіювань, попереджень, без приниження особистої гідності студента; вміння висловлювати розпорядження, вказівки та прохання без зухвалості, без зарозумілості; уміння слухати співрозмовника, не виявляючи байдужості та вищості; урівноваженість, самовладання і діловий

тон спілкування, без дратівливості та сухості; простота в спілкуванні без фамільярності та панібратства, без показухи; принциповість і наполегливість без упертості; уважність, чутливість і емпатичність без їх підкреслення; гумор без посміху; скромність без удаваності. За констатацією В.Л. Ортинського удосконаленню педагогічного такту науково-педагогічного працівника сприяє так званий *соціальний інтелект*, який трактують як особливу індивідуальну рису, що дає змогу розуміти студента, усвідомлювати мотивацію його поведінки, розпізнавати найсуттєвіші риси індивідуальності. Ця якість, на думку науковця, виявляється як:

- просоціальна спрямованість, готовність до співпраці, особиста зацікавленість у добробуті інших;
- соціальна ефективність як очікування успіху в розв'язанні міжособистісних проблем;
- емпатичний інтерес та особисте співчуття, які забезпечують декодування невербальних ознак емоційних переживань;
- адекватне визначення ціннісних аспектів ставлення до себе й до інших.

Отже, педагогічний такт виховують, його набувають разом з педагогічною культурою і він виявляється в педагогічній діяльності. Він є показником зрілості науково-педагогічного працівника як майстра своєї справи. Безперечно, фахівець який їм володіє не тільки має можливість перетворити студентів на своїх спільників, але й створюючи гуманну й толерантну атмосферу більш ефективно підійти до питання *формування громадянського мислення*.

Таким чином, вважаємо за доцільне підкреслити, що наявність у науково-педагогічного працівника вищої школи високого рівня педагогічної та громадянської культури сприяє більш ефективному формуванню у студентської молоді таких важливих ключових якостей, як: громадянськість, толерантність, моральність, шляхетність, щирість, інтелігентність тощо.

Узагальнюючи вище наведений матеріал зазначимо, сьогодні надзвичайно доцільно й своєчасно акцентувати увагу педагогічної

громадськості у вищих навчальних закладах на *можливості збільшення громадянських аспектів виховної дії*. А саме:

– розвитку соціального інтелекту студентської молоді (громадянська чеснота та надбання, цивілізаційна цінність, індивідуальна і корпоративна риса);

– актуалізація громадянського, ідейно-політичного, національно-патріотичного, морально-правового напрямків виховної діяльності (ідея, що сприяє громадянському єднанню; спрямування політичної думки, політичної ідеології, в центрі уваги яких знаходиться нація як ідея та як цінність; любов до батьківщини, відповідальність за її долю і готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу; моральне усвідомлення людиною самої себе як особистості і свого місця в суспільстві; осмислення і розв’язання моральних проблем; самостійно прийняте моральне рішення, яке знаходить реалізацію в цілісній лінії поведінки або в окремих вчинках; усвідомлення основоположних морально-правових норм, що формулюють принципи відносин між індивідом та суспільством в особі інституцій влади);

– творення єдиного ціннісного, етико-естетичного, культурного простору (сукупність ціннісно насичених форм і виявів життя, формування спільного культурного простору; утворення етико-естетичних координат; ушляхетнювання духовних сил, схильностей і здібностей, а отже – і ступінь їх розвитку);

– формування морально-громадянської самосвідомості (виступає саморегулятивним чинником, самооцінювальним інструментом людського існування);

– володіння громадянською культурою; введення громадянської компоненти у всі аспекти виховної діяльності ВНЗ.

Список використаних джерел

1. Ананьїн С. А. Історія педагогічних течій. Новітні педагогічні течії / С. А. Ананьїн. – Харків. – 1929. – С. 107–113.
2. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість / В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко – К., 2002. – С. 75–103.
3. Бабанский Ю. К. Комплексный подход к воспитанию школьников / Ю. К. Бабанский, Г. П. Победоносцев. – М., 1980. – С. 54.
4. Барвінський О. Значінє слова в вихованю / О. Барвінський // Учитель. – 1894. – ч.4. – С. 9–17.
5. Барт П. Історія соціально – педагогічної ідеї / П. Барт – Одеса, 1923. – 31 с.
6. Белявский А. Исторический очерк развития элементарной школы / А. Белявский. – Глухов, 1887. – 102 с.
7. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання : Науково-метод. Посібник / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.
8. Бодалев А. А. Личность и общение. Избранные труды / А. А. Бодалев. – М., 1983. – С. 36–45.
9. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. –1997. – № 1. – С. 144–150.
10. Бюлетень народного комісара освіти за грудень 1922 р. – Харків. – С. 10–11.
11. Бюлетень народного комісара освіти за 15 січня 1931 р. (8/1 – 31 р. № 217.01) – Харків. – С. 7.
12. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен : Центр. комітет СУМ, 1957. – 48 с.
13. Введенский М. Школьный надзор, как средство к поднятию уровня нравственного воспитания / М. Введенский. – Житомир. 1885. – 23 с.
14. Винниченко В. Відродження нації: В 3 т. / В. Винниченко. – К. – 1990. – Т.1. – С. 61–73.

15. Вплив школи на формування характерів // Школьная часопись. – 1886. – № 13, 12. – С. 177–178.
16. Гендрихівська А. Робота з жовтенятами / А. Гендрихівська, А. Гузарій, В. Дюшен. – Харків: Державне видавництво України, 1928. – 73 с.
17. Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе / Б. Гринченко. – К., 1907. – 101 с.
18. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія / М. Грушевський – Б.м., 1921. – 328с.
19. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський – К. – 1918. – С. 7–15.
20. Детдвижение на Украине // Путь просвещения. –1924. – № 7. – С. 141–146.
21. Докладная записка Министерству народного просвещения об украинской школе. – М. : Укр. жизнь, 1912. – 22 с.
22. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов. – Женева, 1877. – С.6–60
23. Дурдуківський В. Дитяче шкільне самоврядування (з практики трудової школи). – Педагогічний збірник / За ред. В. Дурдуківського. – Ч. 1. Теорія та методика. – К.: Слово. – 1923. – С. 13–31.
24. Дюшен В. О социальном воспитании. – Лекция, 31 мая 1919 г. / В. Дюшен. – К., – С.4–5.
25. Закон “Про державну мову в Українській Народній Республіці” // Вістн. держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. 1919. – 18 січ. (№ 1). – С. 4.
26. Залужний О. С. Учення про колектив / О. С. Залужний. – Харків : Держ. видавництво України. –1928. – С. 3–4, 44–75, 84.
27. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 4-те. – Львів : Світ, 2003. – 520 с.

28. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 1997. – С. 12–45.
29. Кобзарь Б. С. Личность и ее становление / Предисл. С. Я. Батышева / Б. С. Кобзарь, М. Г. Тайчинов / – К. : Молодь, 1990. – 468 с. – (Быть гражданином).
30. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: Проект // Історія в школах України. – 2000. – № 4. – С. 6–12.
31. Костомаров Н. Мысли Южнорусса. Христианство і кріпацтво / Н. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / [за ред. М. Грушевського]. – К : Державне видавництво України, 1928. – С. 10.
32. Кремень В. Г. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення / В. Г. Кремень [та ін.] ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : [б.в.], 1998. – 91 с.
33. Куліш П. О. Перегляд українських книжок / П. О. Куліш // Журнал “Основа”. – 1862. – № 1. – С. 57–64.
34. Кучинська І. О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ – ХХ ст.) : монографія / І. О. Кучинська. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. – 196 с.
35. Левітін С. Демократизація школы / С. Левітін // Учитель и Школа. – 1914. – №1. – С. 34–41.
36. Лубенець Т. Г. Школа та її робітники / Т. Г. Лубенець // Радянська освіта. – 1924. – Ч. 9–10. – С. 23–25.
37. Макаренко А. С. Проблеми шкільного радянського виховання / А. С. Макаренко. – Твори : У 7 т. К. – 1954. – Т. 5. – С. 124, 243.
38. Мамонтов Я. Соціяльне виховання / Я. Мамонтов. – Київ. – 1922. – С. 33–42.

39. Міронов М. Хрестоматія з дитячого руху / М. Міронов. – Харків. – 1926. – 302 с.
40. Науменко В. Национализация школы в Украине / В. Науменко // Киев, Мысль, – 1917. – С. 3–5.
41. Отчет о состоянии Киевской первой гимназии в 1877/78 учебном году. О необходимости взаимодействия семьи, и школы в деле воспитания и обучения. – Киев, 1878. – С. 18–19.
42. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под ред. Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. – М. : Педагогика, 1986. – 288 с.
43. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. Под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с.
44. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митроп. Киевского и Галицкого // Народное образование. – Кн. VII (Июль). 1896. – С. 48.
45. Попов О. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей / О. Попов. – К. – 1920. – С. 12–17.
46. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.
47. Равич-Щербо Е. Основные моменты построения учебно-воспитательного плана в учреждениях социального воспитания / Е. Равич-Щербо // Путь просвещения. – Харьков. – 1924. – № 5. – С. 25–45.
48. Родников В. История педагогики (общей и русской) / В. Родников. – К., 1916. – 169с.
49. Рубінштейн М. М. Суспільне або сімейне виховання / М.М. Рубінштейн, П.Ф. Каптерев. – М. – 1916. – С. 33–37.
50. Руновский Н. Идеологическое обоснование трудовой школы / Н. Руновский // Радянська школа. – Луганск. – № 3–4. – 1926. – С. 5.

51. Русова С. Ідейні підвалини школи / С. Русова. – Світло. – 1913. – Кн. 5. – С. 33–39.
52. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – 1877–1879 гг. – том 7.– С. - Петербург (44. Марта 3. № 2704).
53. Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. – том 14. – 1898.– С. – Петербург. – С. 1638, 1654.
54. Сикорский И. А. Русские и украинцы / И. А. Сикорский. – 1913. – С. 11.
55. Сивков К. Краеведение, как метод и как предмет преподавания / К. Сивков // Педагогическая мысль. № 4–5. – 1924. – С. 48.
56. Сірополко С. Завдання нової школи / С. Сірополко. – Нова Ушиця на Поділля, 1919. – 20 с.
57. Скаткин М. Н. О школе будущего. Перспективы развития советской общеобразовательной школы / М. Н. Скаткин. – М. : Знание, 1974. – 64 с.
58. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с.
59. Современная школа в Европе и Америке (Педагогическая академия в очерках и монографиях (воспитание в семье и школе под ред. проф. П. Г. Мижужева). – Москва. – 1912. – С. 6–7.
60. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 20–25.
61. Сухомлинська О. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності / О. Сухомлинська // Дошкільне виховання. – 2003. – № 2, лютий. – С. 3–9.
62. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. – Т.3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. / В. О. Сухомлинський. – К., Рад. школа, 1977. – 670 с.
63. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Журнал для виховання. – № 7, 8– 1857. – С. 99.

64. Фохт А. О воспитательном значении преподавания гражданской истории / А. Фохт // История в средней школе. – № 2. – 1935. – С. 3.
65. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / І. Франко. – К., 1960. – С. 221.
66. Циркулярное предложение начальствам учебных округов относительно принятия мер предохранения учащегося юношества от социальной пропаганды. – Дело Деп. Нар. Просв. 1875, № 23. – С. 904–905.
67. Циркуляр по управлению киевским учебным округом // ЖМНП. – (IV. Распоряжения попечителя округа) – Киев. – декабрь. – № 12. – 1882. – С. 401–407.
68. Циркуляр по киевскому учебному округу // ЖМНП. – декабрь. – № 12. – 1896. – С. 344–399.
69. Чепіга Я. До трудової вільної школи! / Я.Чепіга // Вільна українська школа. – 1918–1919. – № 8–9. – С. 81–85.
70. Чернокозова В. Н. Етика вчителя / В. Н Чернокозова., І. І. Чернокозов. – К. : Рад. шк., – 1973. – 171 с.
71. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України / К. Чорна // Освіта України. – 2000. – № 51/52. – С. 5.
72. Чубов С. Самоврядування в школі / С. Чубов // Педагогічеській журнал. – Полтава. – 1917. – № 4–5–6. – С. 23–24.
73. Шестаков П. Общественное воспитание / П. Шестаков // Воспитание (родителей и наставников). – № 4. – 1861. – С. 140–147.
74. Шиманська І. Ф. Леся Українка про освіту та виховання / І. Ф. Шиманська. – К. : Рад. школа, – 1973. – 111 с.
75. Юркевич П. Д. Читання про виховання / П. Д. Юркевич. – М., 1865. – С. 9–152.
76. Яворський М. І. Революція на Україні / М. І. Яворський. – Харків. – 1925. – С. 7–9.
77. Яновська Е. В. Соціальне виховання, як неминуча історична потреба / Е. В. Яновська. – Київ, 1921. – 84 с.

Архівні джерела

Матеріали ЦДАК України

78. Об улучшении методов преподавания предметов в средних и начальных учебных заведениях округа, рассмотрении учебных пособий, введении для изучения новых учебников, изменении программ преподавания предметов. Из журналов заседаний Совета при попечителе за 1860 год. // Ф. 707, оп. 317, спр. 485, арк. 7.

79. Там само. – арк. 8.

80. Там само. – арк. 9.

81. Там само. – арк. 10.

82. Там само. – арк. 11.

83. Там само. – арк. 12.

84. Там само. – арк. 13.

85. Там само. – арк. 14.

86. Об обществе “Украинская громада”, организованном в Киевском университете. (1861 г.) // Ф. 442, оп. 811, д. 91, Лл. 18 об.

87. Брошюра на украинском языке под заглавием “Письмо до громады” (1863 год) // Ф. 442, оп. 814, д. 342, Лл. 151 (1–31 в брош.).

88. Статьи учителей гимназий и уездных училищ о преподавании учебных предметов и воспитании учащихся указанных учебных заведений. Из циркуляров по управлению Киевским учебным округом, 1865–1867 гг. // Ф. 707, оп. 31–34, д. 1; 59; 57; 51.

89. Учебные программы (1869 год) // Ф. 442, оп. 657, од. зб. 2, арк. 395.

90. Там само. – арк. 396.

91. Там само. – арк. 397.

92. Там само. – арк. 398.

93. Там само. – арк. 399.

94. Там само. – арк. 400.

95. Там само. – арк. 401.

96. Там само. – арк. 402.
97. Дело о выписке газет и брошюр “противоуправительственного содержания” для генерал – губернатора (15 ноября 1876 г. – 16 марта 1884 г.) // Ф. 442, оп. 826, д. 112, Лл. 1–38.
98. Об изъятии из обращения “Листка громады” №1 за 1878 г. Изд. М. Драгоманов. (1894 г.) // Ф. 442, оп. 844, д. 8, лл. 47.
99. Проект правил (1890 г.) // Ф. 707, оп. 296, од. зб. 86, арк. 57.
100. Там само. – арк. 58.
101. Там само. – арк. 59.
102. Там само. – арк. 60.
103. Там само. – арк. 61.
104. Там само. – арк. 62.
105. Там само. – арк. 63.
106. Перечень статей исторического содержания для внеклассного чтения учащихся (1903 г.) // Ф. 2017, ед. хр. 631, Лл. 1–3.
107. Циркуляр министерства народного просвещения от 28 июня 1903 г. о принятии мер к повышению дисциплины в средних и начальных учебных заведениях. // Ф. 707, оп. 227 / 1903, д. 7, Лл. 16–18.
108. Отчет киевского педагогического общества о взаимной помощи за 1904 год. // Ф. 707, оп. 156, спр. 1, арк. 1.
109. Там само. – арк. 2.
110. Там само. – арк. 3.
111. Там само. – арк. 4.
112. Там само. – арк. 5.
113. Там само. – арк. 6.
114. Там само. – арк. 7.
115. О распространении среди студентов г. Киева прокламаций “Революционной украинской громады”. Из обзора Департамента полиции за 1905 г. // Ф. 1597, оп. 1, д. 76, Лл. 45.

116. Сообщение Департамента полиции от 9 февраля 1911 г. о деятельности в г. Париже "Украинской громады". // Ф. 1597, оп. 1, од. зб. 275, арк. 2.

117. Вырезка из газеты "Школьное дело" 9 декабря 1912 года // Ф. 707, оп. 229/1912, д. 150 б, Лл. 272.

118. Там само. – арк. 3.

119. Законопроекты министерства народного просвещения (1913) // Ф. 707, оп. 81, од. зб. 72, арк. 5.

120. Там само. – арк. 6.

121. Там само. – арк. 7.

122. Там само. – арк. 8.

123. Там само. – арк. 9.

124. Там само. – арк. 10.

125. Там само. – арк. 11.

126. Там само. – арк. 12.

127. Там само. – арк. 13.

128. Там само. – арк. 14.

129. Там само. – арк. 60.

130. О "Киевской украинской громаде". Из сообщений Департаменту полиции от 22 февраля 1917 г. // Ф. 274, оп. 4, д. 646, Лл. 31.

131. Циркулярные распоряжения (дело № 1. – том 2. – 1917 г.) // Ф. 707, оп. 85, спр. 1б, арк. 79.

132. Там само. – арк. 80.

133. Там само. – арк. 81.

134. Там само. – арк. 82.

135. Там само. – арк. 83.

136. Там само. – арк. 84.

137. Там само. – арк. 85.

138. Там само. – арк. 86.

139. Виписка з протоколу засідання Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. // Ф. 711, оп. 3, од. зб. 3992, арк. 2.

140. Устав “Украинского общества” школьного образования (1917 г.) // Ф. 707, оп. 202, д. 10, ч. 148, Лл. 2-11.

Матеріали ЦДАМЛМ України

141. Франко Іван Якович. – Рукопись статьи “Земельная собственность в Галиции” (часть статьи / 1915) // Ф. 507, оп. 1, (кол. лист. 2).

Матеріали ЦДАВО України

142. Проект шкільного будівництва на Україні в 1919/20 р. Звіти та інформаційні відомості шкільно-адміністративного підвідділу та секцій про діяльність за травень-червень 1919 р. та нижчих і середніх учбових закладів м. Києва про їх матеріальний стан та стан навчальної та виховної роботи в 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 336, арк. 1.

143. Там само. – арк. 2.

144. Там само. – арк. 3.

145. Там само. – арк. 4.

146. Там само. – арк. 5.

147. Там само. – арк. 6.

148. Там само. – арк. 7.

149. Там само. – арк. 8.

150. Там само. – арк. 9.

151. Матеріали про стан соціально-правової охорони дитинства на Україні (постанови, положення, протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки). // Ф. 166, оп. 5, спр. 704, арк. 3.

152. Там само. – арк. 4.

153. Там само. – арк. 5.

154. Там само. – арк. 6.

155. Там само. – арк. 7.

156. Там само. – арк. 8.
157. Там само. – арк. 9.
158. Там само. – арк. 10.
159. Там само. – арк. 11.
160. Очередные задачи ячеек “Друзей детей ”. // Ф. 166, оп. 5, спр. 704, арк. 12.
161. Там само. – арк.. 13.
162. Там само. – арк.14.
163. Тематичний план роботи сектору соцвиху на 1929/30 учбовий рік. Звіти районних комісій в справах неповнолітніх про їх роботу за 1 півріччя 1931 року. // Ф. 166, оп. 9, спр. 334, арк. 11.
164. Там само. – арк.12.
165. Там само. – арк.13.
166. Там само. – арк.14.
167. Там само. – арк.15.
168. Там само. – арк.16.
169. Там само. – арк.17.
170. Лекція на тему “Реконструктивна доба та завдання комуністичного виховання”. //Ф. 166, оп. 9, спр. 334, арк. 40.
171. Доповідні записки члена колегії Наркомосу УРСР до Раднаркому УРСР про виховну роботу дитячих бібліотек АМСРР (1933 р.). // Ф. 166, оп. 11, спр. 147, арк. 1.
172. Листування з обласними відділами народної освіти України про проведення виховної роботи серед дітей, видання підручників, забезпечення ними шкіл, підвищення кваліфікації вчителів, прийом учнів та комплектування шкіл України (1933 р.) // Ф. 166, оп. 11, спр. 152, арк. 1.
173. Учбові програми для дітей та педтехнікумів України (1933 р.) // Ф. Р. 166, оп. 11, спр. 168, арк. 91.
174. Там само. – арк.92.
175. Там само. – арк.93.

176. Там само. – арк.94.
177. Там само. – арк.95.
178. Там само. – арк.96.
179. Там само. – арк.97.
180. Там само. – арк.98.
181. Листування з обласними відділами народної освіти України про проведення виховничої роботи серед дітей, видання підручників, забезпечення ними шкіл, підвищення кваліфікації вчителів, прийом учнів та комплектування шкіл України (1933-1941 рр.) Ф.Р. 166, оп. 11, спр. 152, арк. 173.
182. Там само. – арк.174.
183. Там само. – арк.175.
184. Там само. – арк.176.
185. Там само. – арк.177.
186. Там само. – арк.178.
187. Там само. – арк.179.
188. Там само. – арк.180.
189. Там само. – арк.181.
190. Там само. – арк.182.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Тест для визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів

[Гнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л., 1997, 238-239]

ШАНОВНИЙ ВЧИТЕЛЮ (ВИХОВАТЕЛЮ)

Пропонуємо для визначення рівня сформованості громадянських якостей учнів скористатись шкалою, у якій ці якості оцінюються за п'ятибальною системою. При цьому слід вважати, що 4 бали – це максимальний рівень цій якості, 3 – високий, 2 – середній, 1 – низький, 0 – повна її відсутність і наявність протилежної, антигромадянської якості.

№ п/	Громадянські якості	Бали					Антигромадянські якості
		4	3	2	1	0	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Прихильність до державних інтересів						Егоїстичність інтересів
2	Демократичність						Авторитарність
3	Суспільна ініціативність						Суспільна пасивність
4	Гуманістичність						Мізантропія
5	Етнічність						Зденаціоналізованість
6	Державна патріотичність						Державна нігілістичність
7	Громадянська відповідальність						Громадянська безвідповідальність
8	Громадянська дисциплінованість						Громадянська недисциплінованість
9	Громадянська самосвідомість, політичність						Аполітичність
10	Почуття громадянського обов'язку						Громадянська необов'язковість
11	Громадянська мужність						Громадянська покірність

12	Прихильність до вселюдських цінностей					Національна обмеженість
13	Національна гідність					Комплекс меншовартості, нищість
14	Готовність захищати Батьківщину вій- ськовими засобами					Угодовство, слабовілля
15	Терпимість до пред- ставників інших етносів					Ксенофобія
16	Піклування про дер- жавну мову, піднесення її престижу					Нехтування державною мовою, байдуже / негативне ставлення до неї
17	Екофілія, піклування про природу					Агресивність до природи, екофобія
18	Приязнь до грома- дянських обрядів					Неприязнь до гро- мадянських обрядів
19	Повага до національних традицій					Скепсис, нехтування національними традиціями
20	Правосвідомість					Схильність до правових відхилень у поведінці
21	Державницький оптимізм					Державницький песимізм
22	Почуття місцевого патріотизму (любов до місцевості проживання, її людей, культури)					Зневага до свого місця проживання
23	Відданість справі ук- раїнського державо- творення					Антипатія до справи українського державотворення
24	Громадянська активність					Громадянська мімікрія, ригідність
25	Громадянська вірність					Громадянська зрадливість
26	Філантропічність					Скупість
27	Політична воля					Безвільність

ТЕСТ ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ ВЧИТЕЛІВ

[Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л., 1997]

Зазначте в кожному питанні найприйнятніший для Вас варіант відповіді:

1. Чи вважаєте Ви публічні прояви громадянських властивостей членів колективу доречними й природними?

А. Так, я вважаю ці прояви доречними і нормальними в будь-якій колективній життєдіяльності.

Б. Такі прояви вносять фальш у життя колективу, тому я їх не схвалюю.

В. Подібні прояви допустимі, але не повинні бути чистими.

2. Як ви ставитесь до публічного засудження громадянської спрямованості вчинків людей?

А. Вважаю, що така форма засудження корисна усім членам колективу, аби не забували про свої індивідуальні інтереси.

Б. Даю рішучу відсіч подібним спробам.

В. Не визнаю внутрішньо подібних засуджень.

3. Чи вважаєте Ви, що для кращої громадянської ідентифікації необхідно:

А. Володіти державною (українською) мовою.

Б. Розуміти і трохи знати державну мову.

В. Не звертати увагу на знання державної мови.

4. Як Ви ставитесь до психології українського етносу?

А. Намагаюсь об'єктивно оцінювати його позитивні та негативні якості.

Б. Як правило, афішую позитивні і замовчую негативні риси цього етносу.

В. Більше помічаю негативні і менше - позитивні риси.

5. Чи вважаєте Ви, що різноетнічний народ України за своїм психічним складом, менталітетом має переваги над іншими?

А. Так, безумовно.

Б. Дивлячись над якими.

В. Не певен.

6. Оцінюючи громадянина іншої держави в цілому негативно, чи намагаєтесь Ви знайти у нього хоча б якісь позитивні риси?

А. Так.

Б. Ні, оскільки не бачу в цьому сенсу.

В. Якщо погано його знаю, то намагаюсь.

7. Негативно оцінюючи громадян іншої держави, чи намагаєтесь Ви дотримуватися “певної міри”?

А. Так, намагаюсь підкреслити один найвиразніший національний “недолік”.

Б. Ні, я завжди кажу про всі недоліки даної нації.

В. Намагаюсь говорити лише про ті недоліки, які виявляються саме тут і зараз.

8. Чи задумувались Ви над такими рисами українських громадян, які або недорозвинені, або відсутні взагалі, але дуже необхідні в умовах сьогодення?

А. Так.

Б. Ні, бо вважаю, що це справа спеціалістів або вищого керівництва.

В. Недоліки бачу, але сказати - сучасні вони чи ні - важко.

9. Яка Ваша перша реакція на образу українських громадян?

А. Намагаюсь відразу ж дати відсіч.

Б. Образу переживаю мовчки, від відповіді намагаюсь ухилитись.

В. Спочатку обдумаю відповідь, а потім уже реагую.

10. Яким чином Ви реагуєте на критику Української держави?

А. Визнаю критику, навіть коли вона не в усьому об’єктивна.

Б. Критикую того, хто критикує державу, акцентуючи увагу на його етнічній та громадянській приналежності.

В. Намагаюсь відвести критику.

11. Чи важко Ви переносите образу себе як громадянина Української держави?

А. Так.

Б. Ні, не дуже.

В. Зважаючи на те, від кого чую образу.

12. Чи з'являється у Вас антипатія до людей, які допускають випадки проти Української держави?

А. Так.

Б. Дуже рідко.

В. Так, коли ці випадки необґрунтовані або дуже різкі й образливі.

13. Як надалі Ви будете свої стосунки з людьми, які вчинили випадки проти Української держави?

А. При нагоді намагаюся їх "державно" образити доступними мені засобами.

Б. Деякий час намагаюся не вступати з ними в контакт.

В. Як і раніше.

14. Як Ви ставитесь до іноземних громадян, які критикують власну державу?

А. Вважаю їх перекотиполем.

Б. Ставлюсь як до нормального явища.

В. Схвалюю, якщо ця держава не з авторитетних.

15. Як Ви розцінюєте процес розбудови Української держави?

А. Цей процес йде дещо сповільнено й несподівано.

Б. Розбудова відбувається нормально.

В. У розбудові не спостерігається прогресу.

16. Яке висловлення з громадянського питання Вам є найближчим?

А. Громадянська психологія - це те, що потрібно знати й постійно враховувати кожному.

Б. Громадянська психологія має певну значущість, але її не треба перебільшувати.

В. Громадянська психологія - це неістотне явище.

В. У розбудові не спостерігається прогресу.

17. Яке висловлення з громадянського питання Вам є найближчим?

А. Громадянська психологія - це те, що потрібно знати й постійно враховувати кожному.

Б. Громадянська психологія має певну значущість, але її не треба перебільшувати.

В. Громадянська психологія - це неістотне явище.

№	Варіант відповідей, балів		
	А	Б	В
1	3	1	2
2	1	3	2
3	3	2	1
4	2	3	1
5	3	2	1
6	2	3	1
7	2	3	1
8	3	1	2
9	3	1	2
10	1	3	2
11	3	1	2
12	3	1	2
13	3	2	1
14	1	3	2
15	3	1	2
16	3	2	1

КОМПЛЕКСИ:

1. Громадянський індивідуалізм – 16 – 24 бали.
2. Громадянська самосвідомість – 25 – 36 балів.
3. Громадянський патріотизм – 37 – 48 балів.

АНКЕТА

для діагностики методів впливу на громадянську сферу школярів

[Ігнатенко П., Поплужний В., Косарева Н., Крицька Л., 1997]

ШАНОВНИЙ ДОБРОДІЮ

Які методи і як часто Ви їх використовували з метою розвитку громадянськості школярів?

№ з/п	Назва методу	Часто	Рідко	Не використову
1	Інформування про факти громадянської поведінки з преси, літератури, мистецтва			
2	Інформування з прикладів оточення			
3	Роз'яснення суті і кваліфікація вчинків як громадянських і негромадянських			
4	Розкриття перспектив розвитку Української держави			
5	Ознайомлення з системою понять, що стосуються громадянськості: держава, суспільство, етнос та ін.			
6	Інформування про громадянські права та обов'язки, ролі, етику громадянина			
7	Інформування про організацію і прийоми самовиховання громадянських якостей			
8	Заохочення і згуртування школярів до позитивних громадянських справ			
9	Прояв обурення антигромадянськими вчинками (в масштабах держави та учнівської групи)			
10	Переконування у важливості громадянських якостей			
11	Стимулювання розвитку високих громадянських почуттів: патріотизму, гуманізму тощо			
12	Підкреслення ролі успіхів у навчанні з громадянської позиції			

13	Зняття покарання за невдалі дії, продиктовані громадянськими мотивами			
14	Іронія до тих, хто неправильно розуміє подвиг			
15	Наказ брати участь у громадянських акціях			
16	Стимулювання появи або актуалізація громадянських почуттів змістово-методичною основою навчання			
17	Випробування громадянськими дорученнями			
18	Спільна участь із школярами у виконанні корисних громадянських справ			
19	Покарання за антигромадянські дії та громадянську пасивність			
20	Використання паралельної дії (з боку вихователя і класу)			
21	Пропонування тестових завдань, в яких виявлялася б громадянська реакція			

Опитувальник МП “Модель поведінки”

[Дерев'янка Н., Костів В., 2011]

1. Відчуваю природний потяг до спільноти, схильність належати до якогось гурту (громади, державного організму) з метою виживання, самозахисту.

2. Охоче здійснюю патріотичні дії, пов'язані з усвідомленням потреби ситуації, випадку, що робить мене незалежним від певних умов.

3. Поєдную свої інтереси з можливістю задовольнити громадську потребу.

4. Прагну до найповнішого виявлення і розвитку своїх можливостей, реалізації свого особистісного потенціалу в громадській (соціальній, державній) творчості.

5. Цілком осмислюю реальну потребу цивілізованої людини світу мати власну державу, розбудовувати її суверенність, цілісність.

6. Усвідомлюю норми й суспільні вимоги до патріотичної поведінки для досягнення найвищої справедливості серед членів класу (гурту, громади, держави).

7. Вмію ставити громадянські цілі й досягати їх виконання, не зупиняюся на досягнутому, мої національно-патріотичні переконання збігаються з моїми діями.

8. Керуюсь у громадських справах взірцями “значущих інших” у їхній патріотичній досконалості, образами зразкової громадянської поведінки.

9. Часто розв'язую суперечливі громадські ситуації на основі зіставлення норм громадянської поведінки, зразків-ідеалів, ціннісних орієнтацій, переконань, що допомагає мені справедливо регулювати мою патріотичну поведінку.

10. Чітко дотримуюсь громадянського обов'язку в наслідуванні й

передачі обрядових дій і народних традицій у процесі реалізації окремого патріотичного вчинку.

11. Усвідомлюю свої можливості, адекватно сприймаю себе в різних ситуаціях патріотичної діяльності, проявляю самоповагу до своїх дій у зіставленні з патріотичними цінностями нашої держави.

12. Формую самооцінку своїх патріотичних дій-ставлень на основі справедливого зіставлення моїх громадських учинків з ідеальним зразком та оцінкою їх із боку інших членів класу (гурту, громади).

13. Реально розраховую свої потенційні можливості при розв'язанні суперечливих патріотичних ситуацій.

14. Здатний контролювати свої патріотичні вчинки, які підтримують репутацію класу (гурту, громади, краю, країни, нації), авторитет школи (міста/села, області, України), готовий вносити корективи у них, утриматись від негативних дій.

15. Розв'язую ситуації патріотичного змісту на основі зіставлення рівня домагань та самооцінки своєї патріотичності.

16. У своїх патріотичних діях зіставляю оціночний, самовиправдальний і регулятивний мотиви їх здійснення.

17. Приймаю усвідомлені рішення щодо своїх патріотичних дій через порівняння зовнішніх стимулів (з боку членів групи, класу, гурту, громади) та внутрішніх спонук.

18. Зовнішні стимули з боку членів групи (класу, гурту, громади) для моєї реальної патріотичної поведінки завжди є доречними.

19. У своїх патріотичних діях-ставленнях часто відчуваю внутрішній підсвідомий мотив і чиню не так, як би мені хотілося.

20. Більшість моїх громадянських дій-ставлень є усвідомленим вибором між моїми потребами, домаганнями, громадянськими нормами, зразками та переконаннями.

ЗМІСТ

Від автора	3
Розділ 1 Історико-виховні особливості розвитку ідей громадянськості в Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.)	5
Розділ 2 Актуалізація досвіду виховання громадянськості дітей та молоді у проекції на сучасні завдання громадянського виховання	61
Розділ 3 Ключові позиції громадянського формування молоді у вищій школі	82
Список використаних джерел	112
Додатки	124